

תרומתן של נשות העלייה הראשונה לבניית קהילת דוברי עברית בראשון לציון

אייבי סישל
ומירי בר-זיו-לוי

תרומתן של נשות העלייה הראשונה לבניית קהילת דוברי עברית בראשון לציון

אם תיכתב תולדת הדיבור העברי, לא כדרך שנכתבה עד כה, דרך התפיסה ההירואיסטית של מעלל יחיד או יחידים, אלא כדרך התפיסה של יגיעה קולקטיבית, לא ייפקד בה חלקה של האשה, כחלוצת הדיבור החי גם בגולה וגם בארצנו.¹

א. מבוא

דורות רבים הייתה העברית, לשון הקודש ששימשה לתפילה וללימודי קודש, נעולה בפני חלק ניכר מהאוכלוסייה היהודית באירופה ובראש ובראשונה בפני נשים, שהיו פטורות מלימודה. חילון העברית והפיכתה לשפת הדיבור היום-יומי יצרו מהפכה בחלוקה המגדרית היהודית המסורתית, והחלה הנגשה של נכסי התרבות לנשים.² במאמר זה נבחן את תרומתן של נשות העלייה הראשונה להחייאת הדיבור העברי ואת הישגיהן בתקופת גלי ההגירה של עלייה זו (1882-1903) ועד מלחמת השפות (1913). נעסוק בתחילתו של תהליך כניסתן הנרחבת של נשים לתחום השפה העברית ובתרומתן להקמת קהילת דוברי עברית בראשון לציון. העיסוק בנשים שופך אור על חיי היום-יום ועל חיי הקהילה וחושף פן מוכר פחות בהחייאת הדיבור העברי. נתמקד כאן בראשון לציון, בשני דורות של קהילת דוברים במקום ובחלקן של הנשים בהחייאת הדיבור העברי כאימהות, כגננות וכפעילות לשון. תרומת אנשי העלייה הראשונה להחייאת הדיבור העברי שנויה במחלוקת, ומחקרים לא מעטים הוקדשו לחשיפת חלקה של עלייה זו בהחייאת השפה בכלל ובמושבות ובראשון לציון בפרט.³

בשער המאמר:
תצלום קבוצתי של
תלמידי בית הספר
העברי הראשון
בראשון לציון,
ראשית המאה
העשרים. במרכז
התמונה יושבים
המורים (מימין
לשמאל): בריינה
אידלמן, יוסף ממן,
מרדכי עזרץ, יוסף
ויתקין, מאיר וינק
וזלמן לוי רוזין
(אוסף גרשון גרא, ארכיון
התמונות, יד יצחק בן-צבי)

* תודתנו ל'מוזיאון ראשון לציון' ול'ארכיון ההיסטורי (אמר"ל) על הסיוע הרב במציאת המקורות הרלוונטיים, ללימוד רביב ולשירה טל על עבודת המחקר המסורה שערכו בשלבי המחקר הראשוניים, ולאליאס רובינסון על הצעות ביבליוגרפיות אשר הרחיבו את מעגל מחקרנו. תודתנו גם למרכז מנדל סכוליון באוניברסיטה העברית, לקבוצת המחקר על התהוות העברית החדשה ולפרופ' עידית דורון על הזמנה להרצות בכנס 'המשך וחדוש בעברית החדשה: התפתחות פנימית ומגע בין לשונות' בירושלים בקיץ 2016. תודה מקרב לב לוורה אגרנובסקי, דליה גרפי, אורי מור, איריס פרוש, דניאל שטרית ומרגלית שלה, שקראו גרסאות קודמות של המאמר, על הערותיהם החשובות, שלמדנו מהן רבות. לבסוף תודתנו לקוראים האנונימיים מטעם מערכת 'קתדרה', אשר סיפקו לנו חומר חדש למחשבה. טעויות ושגיאות אם נותרו, הן על אחריותנו בלבד.

- 1 ד' סדן, 'אשה עבריה', הנ"ל, בין דין לחשבון: מסות על סופרים וספרים, תל אביב תשכ"ג, עמ' 366.
- 2 א' פרוש, נשים קוראות: יתרונה של שוליות, תל אביב תשס"א; ט' כהן וש' פיינר, קול עלמה עבריה: כתבי נשים משכילות במאה התשע-עשרה, תל אביב 2006; N. Seidman, *A Marriage Made in Heaven: The Sexual Politics of* Hebrew and Yiddish, Berkeley, CA 1997
- 3 יש הסכמה רחבה שהחייאת הדיבור העברי היא מפעל של 'היישוב החדש'. אך לעומת זאת ראו: ע' אורנן, 'תחיית הלשון והציונות', י' רטוש (עורך), מנצחון למפולת, תל אביב 1976, עמ' 263-267; ש' הרמתי, ארבעה שקדמו לבן-יהודה

מחקרים אלו התמקדו במערכת החינוך הפורמלית ובהצהרות הפומביות שהופיעו בעיתונות העברית של התקופה. המחקר הקיים מיעט לעסוק בחיי היום-יום,⁴ לא עסק בתרומת הנשים, ואף קבע שלא הייתה תרומה כזאת.⁵ מנגד מחקרים על נשים והחייאת השפה התמקדו בעיקר בקריאה וכתיבה ובספרות שכתבו נשים בתקופת ההשכלה,⁶ ועסקו מעט מאוד בחלקן של הנשים בהחייאת הדיבור.⁷ כאן נרצה למלא את החסר במה שנוגע לתרומת הנשים ליצירת קהילה דוברת עברית. נראה שכבר בתקופת העלייה הראשונה, במחצית השנייה של שנות התשעים של המאה התשע עשרה, הייתה בראשון לציון קהילת דוברי עברית, שהייתה חלק מקהילת דוברי השפה בארץ-ישראל. אף שקהילת דוברי העברית בארץ, וגם במושבה, הייתה שולית מבחינה מספרית, נבליט את הישגיה על רקע מצב הדיבור העברי לפני העלייה הראשונה,⁸ ונדגיש שהישגי העלייה הראשונה אינם מסתכמים במה שהושג עד שהחלה העלייה השנייה. נראה שהנשים בקהילת דוברי העברית בראשון לציון תרמו תרומה מכרעת להחייאת הדיבור העברי במרחב הפרטי והציבורי. תרומתן השפיעה וקידמה את הדיבור העברי גם במקומות אחרים בארץ-ישראל בתקופתן, והניחה את היסודות לתהליך החייאת

במאה הי"ט, ירושלים תשנ"א. בצד הנרטיב הלאומי הרואה בהחייאת הדיבור העברי נס ומפעל כמעט בלעדי של אדם אחד, קיימת מחלוקת על התרומה היחסית של העלייה הראשונה לעומת העלייה השנייה. היו חוקרים שלא הבחינו בין קבוצות אלו. ראו: ח' רבין, 'מה הייתה תחיית הלשון העברית?', א' אבן-שושן ואחרים (עורכים), ספר שלום סיון: אסופת דברי עיון וספרות. מנחת זכרון למו"ל איש ירושלים שלום סיון (תרס"ד-תשל"ט), ירושלים תש"ם, עמ' 140-125; א' אבן-זוהר, 'הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ-ישראל, 1882-1948', קתדרה, 16 (תמוז תש"ם), עמ' 165-206; ש' מורג, 'העברית החדשה בהתגבשותה: לשון באספקלריה של חברה', קתדרה, 56 (תמוז תש"ן), עמ' 70-92; ר' ניר, 'מעמדה של הלשון העברית בתהליך התחייה הלאומית', ז' שביט (עורכת), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, ג: בנייתה של תרבות עברית בארץ-ישראל, א, ירושלים תשנ"ט, עמ' 31-39. לצידם היו חוקרים שזקפו את עיקר ההישגים בתחום הדיבור לזכות אנשי העלייה השנייה. ראו: א' בראדון, 'על תרומתה של העלייה השנייה לתחיית הלשון העברית: דימוי ומציאות', דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ד, 1, ירושלים תשמ"ה, עמ' 63-70; ב' הרשב, 'מסה על תחיית הלשון העברית', אלפיים, 2 (תש"ז), עמ' 9-54. חוקרים אחרים הדגישו את הישגי העלייה הראשונה. ראו: ר' אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ ישראל, א-ב, ירושלים תשמ"ו-תש"ן; הנ"ל, "הוא הולך ובא, מקרבנו הוא בא העברי החדש": על תרבות הנוער של העוליות הראשונות, אלפיים, 12 (1996), עמ' 104-135; ב' אבן-זוהר, 'תקופת ההתחלה של המצאת התרבות העברית החדשה 1880-1905', הרצאה בקונגרס העולמי השלושה עשר למדעי היהדות, ירושלים 2001; הנ"ל, 'שיתוף הילדים ביוזמה העברית בשנים 1880-1905', דור לדור, לו (תשע"א), עמ' 39-69; ע' אורנן, בראשית היה השפה, ירושלים תשע"ג. והיו חוקרים שהדגישו בפרט את חלקן של המושבות בתחיית הדיבור העברי. ראו: ש' הרמתי, ראשית החינוך העברי בארץ ותרומתו להחייאת הלשון: תרמ"ג-תרע"ד, ירושלים תשל"ט; הנ"ל, 'תחיית הדיבור העברי במושבות', מ' אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 427-446; ז' ולק, 'צמיחת החינוך הלאומי במושבות', שם, עמ' 407-426; ו' לנג, 'תחיית הלשון העברית בראשון-לציון, 1882-1914', קתדרה, 103 (ניסן תשס"ב), עמ' 85-130; ד' גרפי, 'החברה המושבתית בארץ ישראל בין השנים 1882-1923: הנחלת הדיבור העברי, יחסים בין עדתיים ויחסים עם ערבים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת ברא"ל, תשע"ב, עמ' 14-85.

- 4 אך ראו: ר' גרין, 'עיצובה של המשפחה העברית במושבות 1882-1914', עבודת דוקטור, אוניברסיטת ברא"ל, תשע"ב.
- 5 א' בראדון, "האמהות המייסדות" ומנת חלקן בתחייה העברית בהתהוותה (1882-1914), לשון ועברית, 3 (תש"ז), עמ' 5-26; גרין (שם), עמ' 118-123.
- 6 פרוש (לעיל, הערה 2); כהן ופיינר (לעיל, הערה 2); ח' צמיר, 'בין רחל (מורפורגו) לרחל (בלובשטיין): לידתו של סובייקט נשי כותב עברית בחיק הפרדוקסים של הלאומיות', בקורת ופרשנות, 43 (תש"ע), עמ' 101-156.
- 7 אך ראו: M. Segal, 'The Motherland Speaks: New Hebrews, The New Accent, and the Poetry of the 1920's', Ph.D. diss., University of California, Berkeley, 2004.
- 8 ח' רבין, 'מהותו של הדיבור העברי שלפני התחייה', לשוננו לעם, כו (תשל"ה), עמ' 227-233; בראדון (לעיל, הערה 5), עמ' 12-13.

הדיבור שנמשך לאחר תקופת העלייה הראשונה. גולת הכותרת הייתה העמדת דור ילידי ראשון, דור שהיה פעיל מאוד בהחייאת הדיבור, ושאר השתתף בהובלת מלחמת השפות. ראשון לציון בולטת בראשונותה לא רק בייסוד מוסדות חינוך עבריים ובהעמדת דור ילידים עברי, אלא גם בהיותה היישוב הראשון שבו הצליחו נשים במאבק על זכות הבחירה. הנשים שניצחו במאבק הנחשוני על זכות הבחירה הן גם אלה שהיו פעילות בהחייאת העברית. נדגים את הפעילות הלשונית של נשים בראשון לציון תוך התמקדות באימהות שהכניסו את הדיבור העברי למרחב הביתי, בגננות שהנחילו את הדיבור העברי לדור ההמשך, ובפעילות שפה בוגרות וצעירות שפעלו באופנים שונים לקידום הדיבור העברי בראשון לציון ובארץ-ישראל.

קיים פער גדול בין מה שנציג במאמר זה על הדיבור העברי בראשון לציון בשני הדורות הראשונים לבין מה שהוצג במחקר עד כה. הפער בין תרומת הנשים בתחום זה לבין ההכרה בתרומתן בולט במיוחד. מן המחקר הקיים עולה כי חלקם של אנשי העלייה הראשונה בהחייאת הדיבור העברי היה זעום, וכי בתום תקופת העלייה הראשונה רק עשר עד עשרים משפחות ככל הארץ דיברו עברית.⁹ על פי בנימין הרשב ואהרן בראדון רק בתקופת העלייה השנייה קמו בארץ תאים של דוברי עברית,¹⁰ והעברית הייתה למסגרת חייו של היישוב רק בתקופת המנדט הבריטי, מהעלייה השלישית ואילך.¹¹ תרומתם של הגברים להחייאת הלשון הייתה במוקד המחקר, וחלקן של הנשים כמעט לא זכה לאזכור.

למשל בראדון חקר את תרומת אנשי העלייה הראשונה וטען שהנשים לא תרמו להחייאת הדיבור העברי בתקופה זו.¹² מדבריו משתמע כי לא היה אז דיבור עברי ברחוב, מחוץ לכותלי בית הספר, כיוון שכמעט לא היו אימהות דוברות עברית בתקופת העלייה הראשונה. קהילות שהדיבור העברי בהן היה ראשוני התקיימו לטענתו רק החל מהעלייה השנייה, במסגרות החיים השיתופיות של הפועלים. אנחנו נחלוק הן על הטענה שלא היה דיבור עברי ברחוב הן על הטענה שהנשים לא תרמו לתהליך זה באותה תקופה.

9 ראו מראי מקום לעיל, הערות 5-7. לפי הרשב רק עשר משפחות דיברו עברית, ולפי בראדון – עשרים משפחות. ראו: הרשב (לעיל, הערה 3), עמ' 13; א' בראדון, "הניב הגלילי" ומיבטאו – פרק בתולדות תחיית העברית בארץ-ישראל; קתורה, 24 (תמוז תשמ"ב), עמ' 119. ראו גם: נ' אפרתי, מלשון יחידים ללשון אומה, ירושלים תשס"ד, עמ' 108-110. בן-צבי סיפר כי בעת ביקורו הראשון בבית בן-יהודה בשנת תרס"ד (1904) מנתה חמדה בן-יהודה באצבעוניה את מספר המשפחות המדברות עברית 'ובקושי השלימה עשור אחד'. ראו: י' בן-צבי, זכרונות ורשימות מהנעורים עד 1920, ירושלים תשכ"ו, עמ' 98. בן-יהודה דיווח בשנת תרס"ב (1902) על 150 נשים ועלמות במושבות היודעות לדבר עברית, ובהן 'גם מדברות עברית תמיד'. ראו: א' בן-יהודה, 'דכושנו', השקפה, כ"ג באייר [תרס"ב, 30 במאי 1902], עמ' 3; מובא על פי: לנג (לעיל, הערה 3), עמ' 125. על המצב הרב לשוני בארץ-ישראל לקראת סוף תקופת העלייה הראשונה ראו: A.B. Saposnik, *Becoming Hebrew: The Creation of a Jewish National Culture in Ottoman Palestine*, Oxford 2008, pp. 25-28; על מאמצי החייאת הדיבור בשנים אלה מחוץ לישראל ראו: י' קלוזנר, 'חלוצי הדיבור העברי בארצות הגולה', לשוננו לעם, טו, א-ב (תשכ"ד), עמ' 3-43.

10 הרשב (לעיל, הערה 3), עמ' 1; בראדון (לעיל, הערה 3). על העברית בתקופת העלייה השנייה ראו: מ' גרינצוויג, 'הלשון העברית בתקופת העלייה השנייה', י' ברטל (עורך), העלייה השנייה: מחקרים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 406-418.

11 י' קלוזנר, 'חמישים שנה של ועד-הלשון', לשוננו י, ד (ת"ש), עמ' 282; מורג (לעיל, הערה 3), עמ' 87.

12 בראדון (לעיל, הערה 3); הנ"ל (לעיל, הערה 5); M. Muchnik, *The Gender Challenge of Hebrew*, Leiden 2015, pp. 139-141.

ראשית, נטען שכבר בדור הבנים של אנשי העלייה הראשונה התקיים דיבור עברי ילידי, בבית, בכיתה וגם ברחוב, כחלק מזהות ותרבות עבריות ילידיות שהחלו להתפתח כבר אז.¹³ ערב העלייה הראשונה לא היה דיבור עברי יום-יומי, ולכן הערכת תרומתם של דוברי העברית הראשונים צריכה להתבסס על מקומם בקהילה, על השפעתם כמושבה ומחוצה לה בתקופתם ועל מידת הצלחתם להעמיד דור המשך. אומנם דוברי העברית הראשונים היו במיעוט מספרי, אך הם היו האליטה של המושבה ויצרו מודל ראשוני להתייחסות ולחקי קוי בראשון לציון ובמושבות אחרות. את השכבה המוקדמת ביותר של דוברי העברית הילידים כמושבה נזהה עם חניכי גן הילדים העברי הראשון, אשר פתח את שעריו בראשון לציון בשנת 1898.

שנית, נטען שדוברות העברית הראשונות הופיעו על בימת ההיסטוריה בתקופת העלייה הראשונה. תרומתן של חלוצות אלה להחייאת הדיבור העברי הייתה מכרעת, וכדי להעריך כראוי את פועלן של דוברות העברית הראשונות יש להבהיר את הרקע ההיסטורי – החלוקה המגדרית היהודית המסורתית וההדרה המתמשכת של נשים מתחומי העברית. שלא כדגם האישה היהודייה המסורתית, הדוברות הראשונות פעלו במרחב הציבורי ויצרו דגם חדש לחלוטין של אישה עברית: אם עברייה, אשת חינוך ופעילת ציבור. הדיבור העברי היה עבור נשים אלה כרטיס כניסה למרחב הציבורי, וכניסתן לחיי הציבור חופפת לכניסתן לתחום העברית. החיבור שיצרו הדוברות הראשונות בין כישורי שפה לפעילות ציבורית סלל את הדרך לבאות אחריהן.

מחקרים כבר הדגישו את תרומת המורים לתהליך החייאת הדיבור העברי, ואחרים עמדו על הישגם של הילדים, לכאורה במנותק מהמאמצים שהשקיע הדור הקודם. מטרתנו כאן להדגיש את חשיבותה של קהילת הדיבור כמבנה חברתי. ההתמקדות ביחסים בין החברים והחברות בקהילת הדיבור לאורך שני דורות חושפת את תרומת הנשים ואת חלקן של האימהות, המורות, הגננות ופעילות השפה משני הדורות הראשונים ליצירתה של קהילה שדיבור העברית בה היה ראשוני. נטען גם שמדידה מספרית אינה הדרך להעריך את התרומה של אנשי העלייה הראשונה בכלל ושל הנשים בפרט להחייאת הדיבור העברי, ושדרושה פרספקטיבה היסטורית כדי להכיר בחשיבותם של ניצני הדיבור בתקופת העלייה הראשונה. החומרים שנתבסס עליהם הם ראיונות מוקלטים שנערכו בראשית שנות השמונים של המאה העשרים עם בני הדור הראשון של דוברי העברית הילידים בראשון לציון, ילידי סוף המאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים. נתבסס גם על מכתבים, ספרי זיכרונות ועל אתר המרשתת 'אלבום המשפחות', המאגד מידע על כל המשפחות הוותיקות במושבה לדורותיהן.

בפרק השני של המאמר נסקור את כניסת הנשים לתחום העברית על רקע ההיסטוריה של הדרתן מהשפה. בפרק השלישי נעסוק בהקמתה של קהילת דוברי העברית בראשון לציון בתקופת העלייה הראשונה, ובפרק הרביעי נתמקד בתרומתן של הנשים ליצירת קהילת הדוברים. בפרק החמישי ננסה להסביר מדוע איחרה להגיע ההכרה בתרומתם של אנשי העלייה הראשונה בכלל ובתרומת הנשים בפרט להחייאת העברית, ונציע לקשור זאת בין השאר לאידיאולוגיה החד-לשונית שהתגבשה

13 ב' מלמן, 'מן השוליים אל ההיסטוריה של היישוב: מיגדר וארץ ישראליות (1890-1920)', ציון, סב (תשנ"ז), עמ' 243-278; אלבוים-דרור, הוא הולך ובא (לעיל, הערה 3).

בתקופת העלייה השנייה והשלישית. עוצמתה של האידיאולוגיה העברית החד-לשונית מתבטאת עד היום בהטלת ספק בהחייאת הדיבור העברי בראשון לציון בתקופת העלייה הראשונה.

ב. כניסת נשים לתחום העברית על רקע היסטוריה של הדרה

לתהליך החילון בתקופת ההשכלה היהודית היו השלכות לשונית ולשוניות-מגדריות.¹⁴ איריס פרוש וטובה כהן ושמואל פיינר הדגישו פרט מהותי ומרכזי: בתקופת ההשכלה נפתחה לפני נשים האפשרות לקרוא ולכתוב בעברית. מאפיין מרכזי של המצב הדיגלוסי, הרב לשוני, ששרר בחברה האשכנזית המסורתית היה הדרת הנשים מהעברית ומאוצרותיה. במשך דורות שימשו היידיש ולשוניות לעז בחיי היום-יום, ואילו העברית יוחדה לתפילה וללימודי קודש. נשים הודרו מהעברית כמעט כליל, ואילו גברים שלטו בה רק אם הונם ומעמדם אפשרו להם עיסוק ממושך בלימודי קודש.¹⁵ מכאן גם נגזר המעמד היוקרתי של העברית ושל הגברים ששלטו בה. המערך הלשוני-מגדרי נותר ללא שינוי ממשי למרות תהליך החילון, ועד סוף תקופת ההשכלה רק נשים בודדות כתבו וקראו עברית.¹⁶ מאחר שלימודי קודש היו הגורם המדיר מהעברית בחברה המסורתית, מדוע לא התחילו נשים להשתמש בעברית כבר בעידן ההשכלה?

פרוש תיארה את ההתנגדות לכניסת הנשים לתחום השפה העברית בחברה המסורתית, ובאופן מפתיע גם בחברה המשכילית, וניתחה את התנאים שבסופו של דבר אפשרו לנשים גישה לעברית. הרפורמות החינוכיות שהובילו אנשי ההשכלה פסחו על הוראת היהדות והלשון העברית לנשים, ובתחום זה שימרו המשכילים את דפוסי החברה המסורתית. הנימוק לכך היה שנשים אינן משתמשות רצינות בשפה. נציג קיצוני של עמדה זו היה דוד פרישמן, סופר ומבקר עברי נודע שפעל בסוף המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים. פרישמן טען כי עבור אישה 'המילה לעולם אינה התוכן האמתי של מחשבתה'. הוא הפגין כעס ובוז כלפי נשים דוברות עברית וטען שנשים משתמשות בעברית באופן אינסטרומנטלי – כדי להתהדר בה או לחלופין כדי להצטנע, ובכל מקרה כדי להסתיר ולהסתתר ולא כדי לחשוף ולתאר. 'האישה משתמשת במילה, כשם שהיא משתמשת במבטעין, בשחוק על שפתיה, בטואליטה על בשרה: הכל באופן מוחלט ומדויק, אלא שהוראותיהם של כל אלה שונות ונוטות מן המובן הנהוג'.¹⁷ יש להיזהר, לדעת פרישמן, מהאפשרות שנשים יתבטאו בעברית, כי הדבר יגרום לערעור הקשר המוסכם שבין מסמן למסומן, כלומר להשחתת השפה. הסוציולוג פייר בורדייה חקר את השלכות הריבוד החברתי על היוקרה המשתנה של צורות לשוניות, ולהפך, את האופן שבו נגישות לא שוויונית ללשון מנציחה הדרה וריבוד. הוא ניתח את

14 א' גרינבוים, "חדר הכנות" ובנות בחדר הבנים במזרח אירופה לפני מלחמת העולם הראשונה, ר' פלדרי וע' אטקס (עורכים), חינוך והיסטוריה: הקשרים תרבותיים ופוליטיים, ירושלים תשנ"ט, עמ' 297-303; פרוש (לעיל, הערה 2); כהן ופיינר (לעיל, הערה 2); צמיר (לעיל, הערה 6); מוצ'ניק (לעיל, הערה 12), עמ' 139-141.
 15 על ידיעת עברית בקרב נשות היישוב הישן בירושלים במאה התשע עשרה ראו: מ' שילה, נסיכה או שבויה? החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים, 1840-1914, חיפה תשס"ב.
 16 כהן ופיינר (לעיל, הערה 2), עמ' 9-49.
 17 כל כתבי דוד פרישמאן, א, עמ' 193; מובא על פי: פרוש (לעיל, הערה 2), עמ' 232.

היוקרה הלשונית ואת הקשרה במונחים הכלכליים שוק לשוני והון סימבולי.¹⁸ בהמשך לטענותיו של בורדייה על חוקי השוק הלשוני אפשר לומר שבשוק הלשוני היהודי-אשכנזי המסורתי שלפני חילון העברית היה ההון הלשוני סימבולי בידי הגברים ששלטו בעברית. משמעותם של החילון והדמוקרטיזציה הייתה הפחתת ההון הסימבולי אשר נגזר מהשליטה בעברית, ויש בכך להסביר במידה מסוימת את ההתנגדות המשכילית לכניסת הנשים לתחום העברית.

אף שכניסת הנשים לתחום העברית בתקופת ההשכלה התעכבה, היא התאפשרה בסופו של דבר, על פי ניתוחה של פרוש, בזכות שילוב בין אינטרס לאומי לאינטרס נשי. המשכילים ומנהיגי התחייה הלאומית בסוף המאה התשע עשרה סברו שדיעת העברית בקרב הגברים לא הייתה מספקת. להבטחת עתידה של ספרות התחייה העברית היו נחוצות נשים קוראות, והייתה אף תקווה כי הופעתן של נשים יודעות עברית תבייש את הגברים ותגרום להם לשוב אל חיק העברית. בקיומן של נשים קוראות וכותבות היה 'רמז לכך שהגברים נכשלו בשמירה על נכסיהם התרבותיים מול יריב חלש ונחות הכובש בקלות מפתיעה את מעוזם שהופקר'.¹⁹ במקביל השליטה בעברית פתחה לפני הנשים דרך להצהיר על זהותן הלאומית ולבסס את מעמדן בקהילה הלאומית המתהווה. בניגוד לגברים בתקופת ההשכלה, שעבורם לימוד העברית היה חלק ממרד באב המסורתי, הנשים המשכילות לא היו מורדות. רובן היו בנות לאב משכילי, והתמשכלו כמעט תמיד בעידודו.²⁰ השילוב של כל הגורמים הללו יצר מפגש בין האינטרס הלאומי לאינטרס הנשי.

האינטרסים הללו נפגשו שוב במסגרת החייאת הדיבור העברי בארץ-ישראל.²¹ עתה היה האינטרס הלאומי מובהק. כבר בשלב מוקדם הכירו בצורך בחינוך עברי לבנות, אשר עתידות היו לחנך את הדור הבא,²² ואליעזר בן-יהודה התייחס לכך בהזדמנויות שונות. בשנת תרמ"ח (1888) כתב: 'מובן הדבר כי כל הימים אשר הנשים לא תדברנה עברית אין תקוה לתחיית הלשון בפי העם'.²³ ובשנת תרנ"ו (1896) הוא עודד נשים במפורש להשתתף בספרות העברית המתחדשת: 'דרישת השעה היא שהאישה תחדור לתוך הספרות העברית', כי 'רק היא תכניס רגש, רוח גמישות, וגוונים דקים ומחליפים לתוך העברית המתה, הנשכחת, הזקנה, היבשה, והקשה'.²⁴ חמדה בן-יהודה התייחסה ליכולתן של נשים דוברות עברית להנהיג ולשמש כמופת: 'והידעתם מי מכס יוכל יתר לעשות? הנערות [...] אשה מדברת עברית, אשה אשר יוצאת בראש תנועה לאומית, אשה מדברת מעל במה – השפעתה מרשימה ומשכנעת יותר מהגבר'.²⁵

18 פ' בורדייה, 'מה פשרו של דיבור', הנ"ל, שאלות בסוציולוגיה, תרגם א' להב, תל אביב 2005, עמ' 99-111; הנ"ל, 'השוק הלשוני', שם, עמ' 121-133.

19 פרוש (לעיל, הערה 2), עמ' 209.

20 כהן ופיינר (לעיל, הערה 2), עמ' 38.

21 פרוש (לעיל, הערה 2), עמ' 218-223.

22 בריאדון (לעיל, הערה 5).

23 מובא על פי: בריאדון (שם), עמ' 12.

24 מובא על פי: בריאדון (שם), עמ' 17; י' ברלוביץ, סיפורי נשים בנות העלייה הראשונה, תל אביב תשמ"ה, עמ' 189-190.

25 ח' בן-יהודה, 'קדמת העברית', השקפה, כ"ו בכסלו [תרס"ב, 26 בדצמבר 1902], עמ' 1; מובא על פי: י' ברלוביץ, 'המושבה העברית: ראשיתה של תרבות ארץ ישראלית', הנ"ל ו' לנג (עורכים), לשוחח תרבות עם העלייה הראשונה: עיון בין תקופות, תל אביב תש"ע, עמ' 83.

השליטה בלשון העברית וההשתתפות בהחייאתה אפשרו לחלוצות הדיבור העברי להשתתף במפעל ההתיישבות הציוני. בראשון לציון פתחה העברית לנשים פתח לפעילות ציבורית ולפעילות פמיניסטית, ונשות המושבה היו לחלוצות המאבק על זכות הבחירה לנשים והצליחו במאבקן.²⁶ נחמה פוחצ'בסקי, רבקה חביבי-לובמן ועדינה כהנסקי, מחלוצות הדיבור העברי בסוף המאה התשע עשרה, התארגנו בשנת 1918 עם צעירות כמו שולמית לזין ואנה זיגר למאבק על הקול הנשי.²⁷ ראשון לציון הייתה המושבה הראשונה שבה זכו נשים לבחור ולהיבחר לוועד המושבה. כהנסקי נבחרה למקום השני בוועד המושבה, ולראשות הוועד נבחרה פוחצ'בסקי, שהייתה הפעילה המרכזית בהחייאת השפה.²⁸ זכות הבחירה לנשים לוועד המקומי הושגה עשרים שנים בדיוק לאחר פתיחת שערי גן הילדים הראשון. אם נקבל את התיזה של פרוש בדבר הקשר בין רכישת העברית לכניסה לחיי הקהילה, אולי לא היה זה מקרי. השתתפותן של נשים בבחירות, כבחירות וכנבחרות, היא דוגמה מובהקת לכניסתן אל החיים הציבוריים של הקהילה.

כדי להבין את תרומתן של הנשים להחייאת הדיבור העברי ולהעריכה כראוי יש לראותה על רקע ההיסטוריה של הדרת נשים מתחום העברית ושל מסלולי שיתופן בה. ההדרה הנשית המתמשכת מעניקה לדיבור העברי הנשי המוקדם משמעות סמלית שמחקר החייאת הדיבור טרם הכיר בה. את מיעוטן של דוברות העברית בתקופת העלייה הראשונה יש לשקלל לנוכח המטען הסמלי של דיבור עברי נשי.²⁹

ג. הקמתה של קהילת דוברי עברית בראשון לציון בתקופת העלייה הראשונה

כבר בימי העלייה הראשונה התגבשה בראשון לציון קהילת דוברי עברית, שהייתה חלק מרכזי מקהילת דוברי השפה בארץ-ישראל באותה תקופה.³⁰ חברי הקהילה בראשון לציון עשו מאמצים כבירים להחיות את העברית כלשון הדיבור היומיומית הן במרחב הציבורי הן במרחב הפרטי. בשנות העלייה הראשונה הייתה העברית לא רק לשונה הייצוגית של המושבה, אלא הלכה והתפתחה כלשון דיבור יום-יומית גם בחלק מהבתים. המשפחות שדיברו עברית קיימו ביניהן קשרים המאפשרים להגדיר קבוצה זו כקהילת דוברי עברית, אף שהידיש הייתה דומיננטית במושבה וגם בקבוצה זו. עם ייסודו של גן הילדים הפכה העברית לשפה של הילדים, ודור ראשון

26 ד' יודילוביץ (יודה-לביאיש) (עורך), ראשון לציון: התרמ"ב-1882-התש"א-1941, ראשון לציון תש"א, עמ' 521-523.

27 שם. כמה שנים מאוחר יותר נאבקה קבוצת נשים זו על זכות הבחירה גם במישור הלאומי. ראו: ח' ספרן, לא רוצות להיות נחמדות: המאבק על זכות הבחירה לנשים וראשיתו של הפמיניזם החדש בישראל, חיפה תשס"ו.

28 פוחצ'בסקי ויתרה על ראשות הוועד. ראו: ספרן (שם), עמ' 54; מ' שילה, המאבק על הקול: נשות היישוב וזכות הבחירה 1917-1926, ירושלים תשע"ג, עמ' 40-41.

29 אחת ההשלכות של החלטתה של חנה מייזל שהחיים בחוות העלמות בכינרת יתנהלו בעברית בלבד הייתה הפעלת לחץ על הגברים בחווה לדבר עברית, מהטעמים שמנתה פרוש. ראו: מ' שילה, 'חוות הפועלות בכנרת, 1911-1917, כפתרון לבעיית הפועלת בעלייה השנייה', הנ"ל, אתגר המיגדר: נשים בעליות הראשונות, תל אביב 2007, עמ' 137-180.

30 על חידוש הדיבור העברי במושבות ראשון לציון, נס ציונה, מזכרת בתיה, גדרה ורחובות ראו: גרפי (לעיל, הערה 3).

זה של דוברי עברית ילידים היה ממובילי המאבק להחייאת הדיבור, שהגיע לשיאו במלחמת השפות.³¹

ככלל, מקימי ראשון לציון לא היו קנאים לעברית, וקיבלו את השימוש בשפות שונות בסביבתם. הקנאים בקרב אנשי העלייה הראשונה, כמו דוד יודילוביץ ופוחצ'בסקי, היו היוצאים מן הכלל, ואפילו בבתיהם של לוחמי העברית הגדולים נשמעו גם שפות לעז.

בתיאור קהילת הדוברים, על המשפחות הקנאיות והקנאיות פחות, אנו מתבססות כאמור על ראינות מוקלטות שערך עזרי אובל עם בני הדור הראשון של דוברי העברית הילידים במושבה על החייאת הדיבור העברי בשנות ילדותם במרחבים הפרטיים והציבוריים: בקרב הילדים, בין הילדים למבוגרים, בפי האימהות וכפי האבות, בגן, בבית הספר, בבית העם, במכולת וברחוב. בשל מגבלות הזיכרון ממרחק הזמן וההקפדה הנדרשת בהתבססות על זיכרונות, השתדלנו ככל האפשר להצליב מידע עם מקורות אחרים, ובהם מסמכים מארכיון המושבה ואילנות היוחסין של המשפחות הוותיקות במושבה המופיעים באתר 'אלבום המשפחות'; כך עלה בידינו למפות את הקשרים המשפחתיים והבין-משפחתיים, מיפוי שהוא חיוני להערכת קהילת הדיבור הבין-דורית בראשון לציון.

צמיחתה של קהילת דוברי העברית במושבה החלה עם הצהרתם של הבייל"ויים על שאיפתם להפוך בהדרגה את העברית ללשון הדיבור השגורה.³² בין תושבי המושבה היו שתמכו בהחייאת

הדיבור העברי והיו שהתנגדו לכך.³³ קשה להעריך את היחס המספרי בין הקבוצות, ומובן שיחס זה השתנה שוב ושוב. אך לדעתנו לא מספר דוברי העברית הוא הבסיס העיקרי להערכת תרומתה של קהילת הדוברים אלא התמדתה וטווח השפעתה. למרות ההתנגדות התמידו תומכי העברית בכוונתם להחיותה כלשון דיבור, וראו בבית הספר אמצעי חיוני להשגת המטרה.

1. בית הספר העברי

בשנת תרמ"ז (1886-1887), כשלוש שנים לאחר שהונהגו בראשון לציון לימודי חול בידיש, הנהיג

מרדכי לובמן את הוראת העברית בשיטת התרגום לידיש ובהברה אשכנזית. שנה לאחר מכן הנהיגו לובמן ויודילוביץ במושבה את שיטת העברית בעברית,³⁴ ויודילוביץ היה הראשון שלימד בעברית גם את שאר המקצועות.³⁵ מטרת לימוד העברית לא הייתה יצירת אינטליגנצייה יהודית חדשה שתשלוט

שלט על מבנה בית ספר 'חביב' בראשון לציון. השלט הוצב בשנות החמישים של המאה העשרים

31 אורנן, בראשית (לעיל, הערה 3).

32 יודילוביץ (לעיל, הערה 26), עמ' 72.

33 שם, עמ' 198-199.

34 אלבוים-דרור, החינוך העברי (לעיל, הערה 3), א, עמ' 156. בשנה זו לימד יודילוביץ לצד לובמן. ראו: ש' הרמתי, 'דויד יודילוביץ - חלוץ ההוראה בעברית במושבות', הנ"ל, המורים החלוצים, תל אביב תש"ס, עמ' 22.

35 הרמתי (שם), עמ' 19.

בעברית כשפת ידע והיסטוריה, בדומה ללימודי לטינית ויוונית באירופה באותה תקופה. המורים העבריים עשו מאמץ כביר, מכוון ומודע ללמד עברית בעברית, על אף התנגדות קשה, במטרה 'להחיות את לשון עברית העתיקה, ולעשותה לשפה מדוברת',³⁶ ולפיכך פעלו במרץ להפוך את העברית ללשון הדיבור גם בכית וגם בפרהסיה.

ההיסטוריוגרפיה שהובילו אנשי העלייה השנייה זוקפת את החייאת הדיבור העברי לזכות פועלי העלייה השנייה, וטוענת שפועלים, ולא אנשי חינוך, הם שהוציאו את העברית לרחוב. למשל דוד בן-גוריון קבע: 'כלי כל רצון לקפח את העבודה הגדולה, שעשה המורה העברי בתיתו את הדיבור בפניו – לא אגזים אם אומר, שאם היתה השפה העברית לשפה חיה, לא רק כפי הילדים ובכתלי בית-הספר אלא לשפת החיים בכל היקפם, שפת העבודה והרחוב, הרי זו זכותה של העלייה השנייה'.³⁷ גם ברל כצנלסון גרס כי 'הזכות להוציא את הלשון מבית-הספר וממשפחת המשכיל לשוק, לרחוב ולמשק נפלה בחלק העלייה השנייה'.³⁸ ואפילו משה סמילנסקי, איש העלייה הראשונה, הסכים כי 'העלייה הראשונה הביאה ניצחון לשפה העברית בבית-הספר ואילו השנייה הביאה לה ניצחון ברחוב'.³⁹ אנחנו נצטרף לגורסים שאנשי החינוך הם הראשונים שהצליחו להוציא את השפה מהכיתה. פועלי העלייה השנייה הצטרפו למאמץ הזה והמשיכו אותו, ובתיאור ההיסטורי לא החשיבו את חלקם של אנשי העלייה הראשונה,⁴⁰ בהדגישם את היעדר הקנאות של אלה.

יודילוביץ ראה את בתי הספר כמקום שממנו תצא העברית אל הרחוב: 'היתה למדוברת בפיות בני ישראל ובנותיו, אשר המה יכלו להביאה אחר כך אל השוק, אל המסחר, אל בית העם ואל דרך החיים'.⁴¹ העדויות של ילדי התקופה ממחישות כי המורים פעלו באופן נחוש להוצאת העברית בהדרגה מחדרי הלימוד, בשלב הראשון לחצר בית הספר. פסיה ויגורסקי, ילידת 1890, סיפרה שבהיותה תלמידת כיתה א נקראה ההפסקה רגרסיון. 'הרגרסיון היה הצימוק של בית-הספר', ודיברו בו בשפה מוזרה 'של ערבית וספניולית וכל מיני מלים'. אחר 'יצא איסור לדבר יידיש גם ברגרסיון. כבר קראו לזה הפסקה והיו מעמידים משגיחים בהפסקה, ילדים מהכיתה, שלא ידברו יידיש, אבל זה לא עזר להם. שפת המשחקים הייתה יידיש [...] המשגיח היה ילד שמונה על ידי המנהל. לרוב ילד קשה, תוקפני. הוא דרש בתוקף שנשמע לו'.⁴² מעט מאוחר יותר, בשנים הראשונות של המאה העשרים, דיברו הילדים ביניהם גם בהפסקות רק עברית. כך סיפרה בין השאר שולמית לנדאו-פנחסוביץ, ילידת 1895.⁴³ בראשון לציון, כמו במושבות האחרות, לא הסתפקו המורים העבריים

36 שם, עמ' 29. וראו גם: יודילוביץ (לעיל, הערה 26), עמ' 197.
 37 ב' חבס וא' שוחט (עורכים), ספר העלייה השנייה, תל אביב תש"ז, עמ' 18-19; מובא על פי: בר-אדון (לעיל, הערה 3), עמ' 64.
 38 מובא על פי: בר-אדון (שם), עמ' 68.
 39 בספרו 'פרקים בתולדות היישוב'; מובא על פי: בר-אדון (שם), עמ' 66.
 40 הרמתי, ראשית החינוך (לעיל, הערה 3); הנ"ל, תחיית הדיבור (לעיל, הערה 3); ולק (לעיל, הערה 3), עמ' 409-410; גרפי (לעיל, הערה 3), עמ' 40.
 41 הרמתי (לעיל, הערה 34), עמ' 29; ראו גם: יודילוביץ (לעיל, הערה 26), עמ' 197.
 42 ריאיון עם פסיה ויגורסקי, ילידת 1890, מראיין ע' אובל, אמר"ל, קלטת 67.
 43 ריאיון עם שולמית לנדאו-פנחסוביץ, ילידת 1895, מראיין ע' אובל, אמר"ל, קלטת 73א-73ב; ריאיון עם דבורה ראם, ילידת ולויטה. ראו: ריאיון עם שלמה אברמוביץ, יליד 1898, מראיין ע' אובל, אמר"ל, קלטת 73א-73ב; ריאיון עם דבורה ראם, ילידת 1902, מראיין ע' אובל, אמר"ל, קלטת 71א; ריאיון עם רות לויטה, ילידת 1903, מראיין ע' אובל, אמר"ל, קלטת 80א.

Rischon: Schule

בית הספר בראשון

**תלמידות בבית
הספר בראשון לציון
בראשית ימיו**
(אוסף גרשון גרא, ארכיון
התמונות, יד יצחק בן-צבי)

בחינוך עברי לילדים, אלא עסקו גם בחינוך מבוגרים ובטיפוח התרבות העברית באמצעות שיעורי ערב, הצגות וערבי קריאה, שאליהם הגיעו גם ממושבות שכנות.⁴⁴ תרומה מכרעת להחייאת הדיבור העברי תרם בית הספר באמצעות הוראת עברית לבנות. נשים משכילות היו אומנם גם קודם לכן, אך אחד ממאפייניהן הבולטים היה אב או קרוב משפחה משכיל שעודד אותן להשכלה.⁴⁵ בית הספר העברי אפשר לנשים רבות יותר להפוך לעבריות, והצמיח אימהות עבריות, כמו צפורה יודילוביץ ולאה אברמוביץ, וגננות עבריות, ובראשן הגנת העברית הראשונה, אסתר שפירא. בית הספר העברי היה שלב ראשון בתוכנית אב להחייאה הדרגתית של הדיבור העברי, תוכנית שהמשכה הוצאת הדיבור העברי מהכיתה אל חצר בית הספר, אל בית העם, אל הבית ואל הרחוב. עבודה יסודית זו שנעשתה בימי העלייה הראשונה הניבה פירות בסוף המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים, בלי קשר לאנשי העלייה השנייה.⁴⁶

2. עברית במרחב הפרטי

עוד בטרם נולדו דוברי עברית ילידים דיברו צעירי ראשון לציון עברית מחוץ לבית הספר, לפחות בהזדמנויות מסוימות. יודילוביץ מילא תפקיד מרכזי בכך, אולם הוא היה חלק ממעגל של גברים

44 יודילוביץ (לעיל, הערה 26), עמ' 198, 511-512; א' שלמון, ראשון-לציון בת שבעים, תל אביב תשי"ב, עמ' 74-75; אלבוים-דרור, החינוך העברי (לעיל, הערה 3), א, עמ' 159.

45 כהן ופיינר (לעיל, הערה 2), עמ' 38.

46 גרפי (לעיל, הערה 3).

ונשים שפעלו במרץ להחייאת הדיבור. כבר בשנת 1889 סיפרה פוחצ'בסקי במכתב כי בני המושבה מדברים עברית, וכי יודילוביץ קורא תמיד: 'עברית, עברית! אם שומע הוא מדברים זשארגאן'. היא סיפרה על מקרה שבו צעירה דוברת עברית חלתה ובהשפעת חום גופה הגבוה פנתה אליה ברוסית; יודילוביץ לא יכול היה לשאת זאת 'וקרא אליה בקול: עברית, עברית! כדרכו תמיד', לקול צחוקם של הנוכחים. היא סיפרה גם שכל נערי בית הספר מוכרחים לדבר בפני יודילוביץ עברית – 'גם הנערות הקטנות יודעות מעט שפת עבר ואנחנו הגדולים מוכרחים בבואו לדבר בלשון הקודש'.⁴⁷ מכתב זה מלמד שהמאמץ להפוך את העברית ללשון דיבור מחוץ לכותלי בית הספר החל בשלב מוקדם מאוד. עדות תומכת לכך עולה מדבריה של חמדה בן-יהודה על ביקורה הראשון במושבה, בראשית שנות התשעים של המאה התשע עשרה. על פי עדותה הנשים דוברות העברית בראשון לציון היו אז מעטות: 'באתי בשיחה עם הגברים, אך עם הנשים לא יכולתי לדבר כי מחוץ לשתיים או שלוש מהן, לא ידעו לדבר עברית'.⁴⁸ אך בקרב הצעירות נשמעו דוברות עברית: 'אחרי סעודת הערב נתמלא הבית הקטן בחורים ובחורות בגיל הנעורים וכולם דברו עברית'.⁴⁹ בן-יהודה התפעלה במיוחד משתיים: 'לעולם לא אשכח שתי נערות בין המסובים, לאה ברניצקי היפה [...] ונחמה גיסין [...] נערה חכמה ובעלת מרץ. שתיהן הוצגו לפנינו כלוחמות להשלטת הדיבור העברי במושבה'.⁵⁰ גם מסיפור זה ניתן ללמוד שהיו צעירים וצעירות שדיברו עברית מחוץ לכותלי בית הספר, לפחות לפעמים, עוד לפני שנולדו דוברי עברית ילידים.

3. משפחות דוברות עברית

לקראת סוף שנות התשעים של המאה התשע עשרה היו בראשון לציון משפחות דוברות עברית ודוברי עברית ילידים. בתקופה זו מנתה אוכלוסיית המושבה קרוב ל-400 נפשות.⁵¹ היו משפחות שהקפידו בהן על דיבור עברי בלעדי או כמעט בלעדי, ואחרות שדיברו עברית ושפות נוספות. דב חביבי-לובמן סיפר על 'הנסיגות הראשונים להכניס את הלשון העברית כשפה מדוברת לא רק בבית-הספר וברחוב אלא דוקא בחוג הבית והמשפחה'; הוא מנה את המשפחות 'שהצטיינו בעמידתן העקשנית על הגשמת הענין: יודילוביץ, פוחצ'בסקי, הירשפלד, מאירוביץ ולובמן, וציינ כי 'היו גם אחרים, שבבית נהגו לדבר עברית ואידיש בערבוביה'.⁵²

נסקור כאן עשר משפחות דוברות עברית מקרב אנשי העלייה הראשונה. ככל הנראה ביתם של דוד וצפורה יודילוביץ היה הראשון במושבה שהיה בית דובר עברית, ולפחות באופן עקרוני דיברו בו

47 נ' פוחצ'בסקי אל מ' פאדבה, 19 באוקטובר 1889, א' דרויאנוב (ערך לראשונה) וש' לסקוב (ההדירה וערכה מחדש), כתבים לתולדות חיבת ציון וישוב ארץ-ישראל, ז: 1889-1890, תל אביב תשנ"ג, עמ' 244.

48 ח' בן-יהודה, בן-יהודה: חייו ומפעלו, 2, ירושלים תש"ן, עמ' 111.

49 שם, עמ' 109.

50 שם, עמ' 110.

51 בשנים תרנ"ה-תרנ"ז (1895-1897) נמנו בראשון לציון 380 נפש, ובשנים תרנ"ה-תר"ס (1898-1900) – 520 נפש. ראו: לנג (לעיל, הערה 3), עמ' 94.

52 ד' חביבי-לובמן וז' חביב, קורות ראשון לציון: מיום ייסודה עד פרוץ מלחמת ששת הימים, ראשון לציון תשל"א, עמ' 44-45.

מימין: צפורה ודוד יודילוביץ

(הארכיון ההיסטורי, מוזיאון ראשון לציון)

למטה: דב ורבקה לובמן (חביב) וילדיהם

(צילום: אברהם סוסקין, מכון לבון, באדיבות הארכיון ההיסטורי, מוזיאון ראשון לציון)

רק עברית.⁵³ יפת, הבכור מבין שמונת ילדיהם, נולד בשנת 1895. בית שני שבלט בדבקותו בדיבור העברי היה ביתם של נחמה ומיכל פוחצ'בסקי.⁵⁴ ביתם אפרת סיפרה שהוריה החליטו לדבר עברית עוד ברוסיה, ושבאי ביתם שידעו עברית לא הורשו לדבר בבית אלא שפה זו.⁵⁵ בזיכרונותיו סיפר מיכל פוחצ'בסקי שלאחר שנפטרו שני בניהם הבכורים בינקותם נסעה נחמה לחו"ל עם בנם השלישי, עשהאל, יליד 1893. היא חזרה לארץ בשנת 1897, 'והתמסרה בכל מאודה לעזור ללוחם היחידי מר אליעזר בן יהודה להחיות את השפה העברית שלנו ולעשותה לשפה מדוברת. בראשון לציון מצאה רק שני תומכים: המורה דוד יודילוביץ, וביתנו'. עשהאל דיבר יידיש, ו'קשה היה כקריעת ים סוף לפעול עליו לעזוב ולשכוח את שפתו, שזה שפת כל הילדים בני גילו בראשון, ולדבר בשפה אשר כל מלה ומלה צריכים עוד לברוא וליצור בשבילו. כל המונחים שמשתמשים כעת בדבור עוד טרם נולדו אז, וכל רגע העמיד אותנו הילד לפני קיר אטום שלא ידענו לתת לו פתרונים'. פוחצ'בסקי סיפר שגם מכריהם הטובים חירפו וגידפו אותם: 'מה אתם

חפצים מהילד שלכם, באיזה רשות אתם מעכבים את התפתחותו באין לו שום שפה'.⁵⁶ אך כשנפתח גן הילדים היה עשהאל מאושר, כי לא היה צריך להחליף שפה בבואו הביתה כיתר הילדים. סיפור זה עוזר לסמן את ניצניה של העברית הילידית בסוף שנות התשעים, עם פתיחת גן הילדים הראשון. גם ביתם של דב ורבקה חביב-לובמן ושל ארבעת ילדיהם היה בית דובר עברית,⁵⁷ וכן ביתם של לאה ומרדכי אברמוביץ וחמשת ילדיהם. לאה אברמוביץ – ובשם נעוריה לאה ברניצקי – היא אחת הנערות

53 ריאיון עם יהודית טרכטנברג, ילידת 1899, מראיין ע' אובל, אמר"ל, קלטת 86; ריאיון עם בניו פריימן, יליד 1902, מראיין ע' אובל, אמר"ל, קלטת 68; ריאיון עם שמואל בן-זאב, יליד 1900, מראיין ע' אובל, אמר"ל, קלטת 68; ריאיון עם מאירה בלקינד, ילידת 1900, מראיין ע' אובל, אמר"ל, קלטת 69; ריאיון עם אפרת בן-כהן, ילידת 1899, מראיין ע' אובל, אמר"ל, קלטת 80; ריאיון עם זמירה הלפרין, ילידת 1900, מראיין ע' אובל, אמר"ל, קלטת 72; ריאיון עם צילה שוהם, ילידת 1894, מראיין ע' אובל, אמר"ל, קלטת 110.

54 גם מבחינה היסטורית יש עדויות שונות שזה היה הבית דובר העברית השני במושבה. ראו למשל: מ' סמילנסקי, משפחת האדמה: נרות נשמה, א, תל אביב תש"ג, עמ' 242. ריאיון עם בלקינד (שם); ריאיון עם לנדאו-פנחסוביץ (לעיל, הערה 43).

55 ריאיון עם בן-כהן (לעיל, הערה 53).

56 מ' פוחצ'בסקי, מהתם להכא: סיפור חיים של עובד אחד, ירושלים תשע"ג, עמ' 260. ביקורת זו מזכירה את הביקורת על אליעזר בן יהודה. ראו למשל י' לנג, דבר עברית! חיי אליעזר בן יהודה, א, ירושלים תשס"ח, עמ' 170.

57 ריאיון עם נחמה בלקינד, ילידת 1898, ועם חביבה בלקינד, ילידת 1900, מראיין ע' אובל, אמר"ל, קלטת 87; ריאיון עם בן-זאב (לעיל, הערה 53); ריאיון עם בן-כהן (לעיל, הערה 53).

הלוחמות על השפה העברית שבן-יהודה התפעלה מהן בראשית שנות התשעים.⁵⁸ שלמה הבכור, יליד 1898, סיפר שהעברית הייתה שפת אימו, וכי בביתו לא רק הילדים דיברו עברית בינם לבין עצמם אלא גם ההורים ביניהם, והילדים דיברו עברית גם עם סבא וסבתא.⁵⁹ יש עדות שגם בבית משפחת לוין דיברו עברית. במכתב משנת 1897 סיפר יוסף ויתקין לאביו על ביקורו בבית המורה לוין, שאשתו 'יודעת עברית ומדברת בה, וגם ילדיה, ובפרט ילד בן שלוש שנים מדבר אך עברית על כל אשר יוכל תינוק כזה לדבר'.⁶⁰ מלבד משפחות אלה, שבהן גם האם דיברה עברית, היו משפחות שבהן דיבר רק האב עברית עם ילדיו. יש עדויות שבית מאירוביץ היה בית דובר עברית.⁶¹ מנשה מאירוביץ נישא פעמיים. אשתו הראשונה הייתה פאני, ביתו של המייסד זאב אברמוביץ, ומשנפטרה הוא התחתן עם אחותה מרים. למנשה ולפאני נולדו שלושה ילדים. הבן הבכור, אברהם, יליד 1884, היה ראשון הבנים שנולדו במושבה. עדות קדומה משנת תרמ"ח מספרת על אומנת זקנה 'הדוברת עברית כאחת מאמותינו מימי הבית אשר הקיצה לתחיה'. אין ודאות באיזה בית עבדה האומנת, אך היו בבית זה שני ילדים ששפת אימם עברית, והחוקר יוסף לנג שיער כי מדובר בבית מאירוביץ.⁶² מרים מאירוביץ ילדה למנשה תשעה ילדים. הבכור, ברי-כוכב, נולד בשנת 1897. לא ברור אם פאני דיברה עברית, ומאיזה שלב דיברה מרים עברית. לפחות בתקופה מסוימת נראה שבבית מאירוביץ דיברו עברית רק האב וילדיו.⁶³ גם במשפחות בלקינד ופיינברג דיברו רק האבות עם ילדיהם עברית, אף כי האימהות, פנינה בלקינד ופאני פיינברג, ידעו עברית.⁶⁴ ככל הנראה היו לא מעט משפחות שבהן דיברו הילדים עברית עם אביהם ולא עם אימם,⁶⁵ ורבים לימדו את אימותיהם עברית.⁶⁶

בשמונה המשפחות שמנינו עד כה נולד הבכור לפני 1904, ובשתי הבאות – מעט לאחר מכן. מבחינת הקהילה בראשון לציון אין לתאריך זה משמעות, ואנו מציינות אותו רק משום שבשנה זאת

58 ראו לעיל, סעיף ג, 2.

59 ריאיון עם אברמוביץ (לעיל, הערה 43).

60 כתבי יוסף ויתקין: מאמרים והרצאות, רשימות, מכתבים, דברים לדמותו, תל אביב תשכ"א, עמ' 157. המורה הוא כנראה ישעיהו לוין (לפי תמונה משנת תרנ"ז [1897] שנדפסה אצל חביב-לובנוב וחביב [לעיל, הערה 52], עמ' 46), ואשתו שולמית סימא לוין.

61 ריאיון עם בן-כהן (לעיל, הערה 53); ריאיון עם בן-זאב (לעיל, הערה 53); ריאיון עם לויטה (לעיל, הערה 43).

62 לנג (לעיל, הערה 3), עמ' 116.

63 ריאיון עם בן-זאב (לעיל, הערה 53).

64 ריאיון עם בלקינד (לעיל, הערה 53). פאני פיינברג, ילידת 1858, הייתה ביתם של שפרה בלקינד, שידעה עברית עוד ברוסיה, ושל מאיר בלקינד, שהיה מורה עברי ב'חדר המתוקן', לימד את בניו ובנותיו עברית ותנ"ך וחינכם ברוח חיבת ציון. ראו: 'פיינברג פאני' באתר 'אלבום המשפחות'. אחיה של פאני, ישראל בלקינד, הקים את בית הספר העברי ביפו בשנת 1889. ראו: אורנן, בראשית (לעיל, הערה 3), עמ' 4-5. פנינה בלקינד, ילידת 1870, שנישאה בהמשך לאח נוסף של פאני ושל ישראל, שמשון בלקינד, עלתה לארץ בגיל שתיים עשרה, בשנת 1882, ולמדה בבית ספר 'חביב'. היא דיברה שפות אחדות והרבתה לקרוא. ראו: 'בלקינד פנינה' באתר 'אלבום המשפחות'.

65 מאירה בלקינד ומירה הלפרין סיפרו שעם אימותיהן דיברו יידיש ועם אבותיהן – עברית, ושכך היה במרבית הבתים. ראו: ריאיון עם בלקינד (לעיל, הערה 53); ריאיון עם הלפרין (לעיל, הערה 53). וראו גם: ריאיון עם לנדאר-פנחסוביץ (לעיל, הערה 43).

66 ראו למשל ריאיון עם הלפרין (שם); ריאיון עם לנדאר-פנחסוביץ (שם). גם היימן רוזין סיפר שאימו למדה עברית מילדיה. ראו: ריאיון עם היימן רוזין, יליד 1894, מראיון ע' אובל, אמר"ל, קלטת 71. נחמה בלקינד העידה אף היא שאביה דיבר עם ילדיו עברית, ושאימה למדה עברית מאוחר יותר. ראו: ריאיון עם בלקינד ובלקינד (לעיל, הערה 57).

החלה העלייה השנייה. יש עדויות שבתם של ברכה וצבי הירשפלד, שהיה מרכז תרבות במושבה, היה בית דובר עברית.⁶⁷ לזוג נולדו שתי בנות בשנת 1906. חשוב לשים לב שבתקופה זו עדיין הייתה משפחה דוברת עברית תופעה בולטת וראויה לציון. גם ביתם של זלמן לוי ושושנה רוזין היה בית דובר עברית. לזוג נולדו שלושה ילדים; הבת הבכורה, עליזה, הייתה ילידת 1909. מתניה רוזין, יליד 1920, סיפר בזיכרונותיו שבית הוריו היה אחד הראשונים 'שקבל על עצמו לדבר ולהשתמש אך ורק בעברית'.⁶⁸ הדגשת הבלעדיות של העברית מעידה על הפנמת האידיאולוגיה החד-לשונית, שעל פיה החייאת הדיבור מותנית בבלעדיות העברית.

בין המשפחות דוברות העברית התקיימו קשרי משפחה וחברות אמיצים. למשל האחיות צפורה ופנינה לבית פריימן נישאו לדוד יודילוביץ ולשמשון בלקינד בהתאמה, ובין משפחות בלקינד ופיינברג היו קשרים דומים.⁶⁹ קשרים חבריים התקיימו למשל בין משפחות יודילוביץ, לובמן, פוחצ'בסקי ומאירוביץ.⁷⁰ גם בדור הראשון של ילדי הארץ היו בין הילדים קשרי חברות קרובים ומשמעותיים, שהובילו לעיתים לנישואין, כמו אלה של ברכוכבא מאירוביץ ורחל לויין או זרובבל חביב (לובמן) ושלומית לויין, אחותה של רחל.⁷¹

ישראל פיינברג ורעייתו פאני (לבית בלקינד) בחצר ביתם בראשון לציון, 1903 (אלבום תמר אשל לבית שוהם, ישראל נגלית לעין, די יצחק בר'צבי)

ד. תרומתן של הנשים ליצירת קהילת הדוברים

כאמור לאורך ההיסטוריה הייתה העברית נכס בלעדי של הגברים היהודים, והנשים הודרו ממנה. על רקע זה ראויה לציון עדותו של אהרן מרדכי פריימן, ממייסדי ראשון לציון, משנת תרנ"ב (1892): 'יש עתה הרבה נשים המדברות וכותבות עברית והן תפארת למושבתנו וליהדות ככלל'.⁷² לנג, שחקר את תחיית הלשון בראשון לציון, כתב כי 'בדיווחים שונים נמסר שבראשית שנות התשעים רק חמש נשים

67 ריאיון עם בן-זאב (לעיל, הערה 53); ריאיון עם לויטה (לעיל, הערה 43).

68 מ' רוזין, זכרונות מראשון לציון: שנות ה-20 וה-30 במאה ה-20 (כפר החורש), תש"ס, דפים לא כרוכים, אמר"ל, 34 – 4, עמ' 27, וראו גם: ריאיון עם טרכטנברג (לעיל, הערה 53).

69 ראו לעיל, הערה 64.

70 על כך מעידים מכתבים שכתבו בני משפחות אלה זה לזה.

71 ראו גם: מלמן (לעיל, הערה 13), עמ' 266.

72 א"מ פרימן, 'השקפה על עשרת שנות ראשון לציון', האור, כ"ו באב [תרנ"ב, 19 באוגוסט 1892], עמ' 3; נדפס שוב: א"מ פרימן, ספר היובל לקורות ראשון לציון, ב, יפו תרע"ג, עמ' 237-241; מובא על פי: גרפי (לעיל, הערה 3), עמ' 30.

דברו עברית כמושבה.⁷³ חמש נשים הוא מספר מכובד בראשית שנות התשעים בהתחשב בהדרה ההיסטורית, אך נראה כי בסוף המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים היו במושבה יותר מחמש נשים ונערות שדיברו עברית. נשים אלה נשארו אלמוניות וחסרות קול בהיסטוריוגרפיה, ועל מנת לחשוף את זהותן יש לנבור במעמקי הארכיונים. נתמקד כאן בכמה קבוצות נשים שמילאו תפקיד בהחייאת הלשון בראשון לציון, הן במרחב הפרטי הן במרחב הציבורי: אימהות שהנהיגו דיבור עברי בכיתן, כשפה יחידה או כחלק מבית דו־לשוני או רב־לשוני; גננות; פעילות שפה בוגרות וצעירות שפעלו באגודות הנוער 'הצעיר העברי' ו'פרחי ציון'. נטען כי פעילותן של האימהות ושל הגננות העבריות היא שהביאה ליצירת דור הילידים העברי הראשון, שהנהיג בצד נערי העלייה השנייה את מלחמת השפות, שהייתה ציון דרך משמעותי בהחייאת הדיבור העברי.⁷⁴

1. פעילות בוגרות

שלוש נשים בלטו בפעילותן הציבורית להחייאת העברית כבר בתחילת שנות התשעים של המאה התשע עשרה. הראשונה היא הסופרת, האיכרה והסופרג'יסטית נחמה פוחצ'בסקי.⁷⁵ כשעלתה לארץ בשנת 1889 קיבל אותה בן־יהודה בברכה בעיתון 'הצבי': 'בראשון־לציון נוספה אשה אחת יודעת היטב שפת עברית [...] נקוה כי היא תהיה אחת מהעובדות בתחית הלשון בארצנו'.⁷⁶ יחד עם צפורה יודילוביץ ורבקה חביב־לובמן הקימה נחמה את אגודת הנשים הראשונה במושבה, ולימים סיפרה: 'האגודה הראשונה, שיסדו הנשים בראשון־לציון, נשאה עליה את השם "דבורה", לזכר דבורה בן־יהודה, האם העבריה הראשונה, אשר סללה לאמהות את הדרך להחייאת השפה בפני ילדיהם'.⁷⁷ פוחצ'בסקי הדגישה את הפעולה הלאומית־תרבותית של הנשים במרחב הציבורי ואת מקומה המרכזי של דבורה בן־יהודה. פעילות האגודה כללה מפגשים ביתיים שבהם דוברות העברית היו הולכות אל אחת האיכרות במושבה כדי ללמדה או שהיו מזמנות לפגישה משותפת כמה איכרות־תלמידות.⁷⁸

פוחצ'בסקי, יודילוביץ וחביב־לובמן התאגדו עם נשים נוספות מן המושבה במטרה להקים מצבה על קברה של דבורה בן־יהודה; הן הפיצו קול קורא 'לאמותינו העבריות בכל מקום שהן', וקראו להן להשתתף בעבודת הקודש ו'להקים ציון על קבר דבורה'. בשל היענות נמוכה הוצבה המצבה רק

73 לנג (לעיל, הערה 3), עמ' 98.

74 ראו דיון להלן, סעיף ד, 11.

75 כשופטת הגנה פוחצ'בסקי לעיתים קרובות על זכויות האישה. ראו: 'י ברלוביץ, בית משפט של אישה אחת: סיפורה של נחמה פוחצ'בסקי כהיסטוריה מקומית של נשים (ראשון לציון 1889-1934)', 'א' כתבן, מ' שילה ור' הלפרין־קדרי (עורכים), חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה: נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט, רמת גן תשע"א, עמ' 325-371. ראו עליה גם: נ' גוברין, 'נפ"ש מראשון לציון הומיה – נחמה פוחצ'בסקי', הנ"ל, דבש מסלע: מחקרים בספרות ארץ ישראל, תל אביב תשמ"ט, עמ' 114-171; מ' כהן, 'נפ"ש ראשונית, תל אביב 2013.

76 'ברוכים הבאים', הצבי, כ"ח בחשוון [תר"ן, 25 בנובמבר 1889], עמ' 1.

77 נ' פוחצ'בסקי, 'האשה בבנין ראשון לציון', 1932, אמר"ל, 20/5 (20) – זהו מסמך שכתבה פוחצ'בסקי לרגל חג היובל של המושבה.

78 'י ברלוביץ, 'על צומתי מפגשים בין נשים בראשית היישוב (1878-1918): עיון בכתביהן של ראשונות', מ' שילה וג' כ"ץ (עורכים), מגדר בישראל: מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה, קריית שדה בוקר תשע"א, עמ' 377.

במלאת שנתיים לפטירתה של דבורה.⁷⁹ יודילוביץ פרסמה בעיתון 'הצבי' קריאה נוספת לתרומות בשביל 'המטרה הנעלה הזאת להקים ציון להאם הגדולה הזאת בנושי ישראל בזמננו, שסללה לפנינו את הדרך לחנך ילדים יונקי רוח לשוננו יחד עם חלב אמם'.⁸⁰ מעשה זה של נשות המושבה מעיד על תפיסתן את דבורה כאם הראשונה, גם שלהן, ובאופן כללי על תפיסה מודעת של פעילות נשית למען העברית כמובחנת מפעילות גברית.

כאמור על פי עדותה של חמדה בן־יהודה בראשית שנות התשעים, לא היו דוברות עברית רבות בראשון לציון, אך בקרב הצעירות היו דוברות עברית מרשימות.⁸¹ במקום אחר ציינה שנשות המושבה היו הראשונות לדבר עברית הן במרחב הפרטי הן במרחב הציבורי ומשום כך זכו לחיבתן של אליעזר בן־יהודה: 'ועל כל תושביה התחבבה עליו האשה של ראשון־לציון, כי היא אשר ראשונה נענתה לדרישתו של הדבור העברי בבית ובחוץ, הרבה שנים קדם למושבות אחרות. והיתה האשה העבריה הזאת מקפידה יתר בחצונותיה וערה לכל הגה לאומי, והיו ביניהן גם תלמידי־חכמים'.⁸²

2. אימהות בכתים דוברי עברית

במחצית השנייה של שנות התשעים של המאה התשע עשרה היו משפחות אחדות שהקפידו במיוחד על דיבור עברי. הנשים הבוגרות שניהלו בית עברי היו מטבע הדברים גם פעילות לזון. הפעילות החלוצית של האימהות העבריות הייתה מוגבלת לעיתים למרחב הביתי ולעיתים חצתה את מפתן הבית – בשני המקרים הייתה לפעילותן השפעה על המרחב הציבורי, שבאה לידי ביטוי בראש ובראשונה בהעמדת דור הילידים העברי הראשון.

כאמור נחמה פוחצ'בסקי היא שהובילה את הדיבור העברי בביתה. נשים אחרות נעתרו לבקשת בני זוגן. לפי האנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובנויו, צפורה יודילוביץ הנהיגה בביתה את הדיבור העברי לדרישתו של בעלה.⁸³ חשוב להדגיש כי היא הייתה אידיאליסטית,⁸⁴ ונמנתה עם הגרעין הראשון של פעילות לקידום העברית. גם רבקה חביב־לובמן, שותפתן של פוחצ'בסקי ושל יודילוביץ להתארגנויות הנשים לקידום העברית, קיבלה עליה לדבר עברית עם ילדיה.⁸⁵

השכלה עברית לנשים לא הייתה מובנת מאליה בשנות התשעים של המאה התשע עשרה. לימודי העברית לנערות התחילו בראשון לציון רק

נחמה פוחצ'בסקי
(ארכיון התמונות,
יד יצחק בן־צבי)

79 לנג (לעיל, הערה 56), א, עמ' 201–202.

80 הצבי, כ"ז באלול [תרנ"ג, 8 בספטמבר 1893], עמ' 1.

81 ראו לעיל, סעיף ג, 2.

82 ח' בן־יהודה, 'ראשון־לציון של בן־יהודה', יודילוביץ (לעיל, הערה 26), עמ' 211–215.

83 'צפורה יודילוביץ', ד' תהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובנויו, ד, תל אביב 1947–תשל"א, עמ' 1948.

84 כפי שהעידה עליה ויגודסקי. ראו: ריאיון עם ויגודסקי (לעיל, הערה 42).

85 ראו עדותו של דב חביב־לובמן: חביב־לובמן וחביב (לעיל, הערה 52), עמ' 45. בנם של רבקה ודב, זרובבל חביב, יליד

1894, העיד בריאיון כי המשפחות החלו לדבר עברית זמן קצר לאחר שנולד. ראו: ריאיון עם זרובבל חביב, יליד 1894,

מראיון ע' אובל, אמר"ל, קלטת 79.

בשנת 1888.⁸⁶ פוחצ'בסקי למדה עברית טרם עלייתה לארץ,⁸⁷ חביב-לובמן למדה עברית מיהודה גור-גרזובסקי בשיעורים פרטיים,⁸⁸ ויודילוביץ למדה בבית הספר העברי במושבה – היא הייתה תלמידתו של דוד יודילוביץ ואף התחתנה איתו.⁸⁹ אימהות עבריות נוספות שלמדו בצעירותן בבית הספר העממי במושבה היו לאה ברניצקי-אברמוביץ ושושנה רוזין. גם רוזין נישאה בהמשך למורה שלה. אימהות אלה היו יוצאות הרופן ולימדו את ילדיהן עברית.⁹⁰ אולם היו כאמור אימהות רבות שלמדו עברית מילדיהן, עובדה המעידה על נכונות ורצון מצידן לעשות זאת. הילדים שהביאו את הדיבור העברי הביתה היו חניכי גן הילדים העברי.

3. גן הילדים העברי

כחלק מהמאמץ להחיות את העברית כלשון דיבור יזם יודילוביץ את פתיחתו של גן הילדים העברי הראשון בעולם, ויוזמתו התממשה בשנת 1898. גן הילדים נחשב להישג גדול של העלייה הראשונה אף בעיני מי שהמעיט בתרומתה להחייאת הלשון. כך כתב למשל בר-אדון: 'אשר לתרומת גני הילדים לתחייה העברית – פשוט קשה להפריז בחשיבותה [...] זהו אולי ההישג החשוב ביותר, בחינת גולת הכותרת, של כל תקופת העלייה הראשונה'. בר-אדון ציין אומנם שהגן העברי הראשון נפתח בשנת 1898, אך קבע כי עיקר התפשטותו הייתה משנת 1903 ואילך.⁹¹ לאור זאת חשוב להדגיש שגן הילדים הראשון בראשון לציון, שהוקם בתקופת העלייה הראשונה, ושבראשו עמדו רק נשים, היה גורם מכריע בהחייאת הדיבור העברי במושבה ומחוצה לה ובעיקר בהוצאת השפה לרחוב. הילדים שלמדו במחזוריים הראשונים של גן הילדים היו דוברי עברית מובהקים, שלא כמי שנולדו כמה שנים לפניהם, ושלמדו עברית רק בבית הספר. הם גם אלה שעמדו בנעוריהם בחוד החנית של הלחימה על העברית.

תרומת הגננות להחייאת הדיבור העברי הייתה מכרעת. הן הקנו את הדיבור העברי לילדים, וכאמצעותם באופן עקיף גם להורים ובעיקר לאימהות, וחלק מהגננות אף לימדו עברית את האימהות באופן ישיר.⁹² בתמונה מפורסמת משנת 1898 מצולמים שלושים חניכים בגן הילדים.⁹³ שלושים דוברי עברית צעירים היו קבוצה משמעותית בקהילה שמנתה בעת ההיא כ-500 נפש. גם בבית הספר היו כמובן מורות ולא רק מורים,⁹⁴ אבל בגן מדובר בתרומה מובהקת של נשים. הגננת העברית

86 הצבי, כ"ב בסיון [תרמ"ח, 1 ביוני 1888], עמ' 1.

87 גוברין (לעיל, הערה 75), עמ' 119.

88 ריאיון עם חביב (לעיל, הערה 85); וראו גם דברי אובל בריאיון עם רוזין (לעיל, הערה 66).

89 'יודילוביץ צפורה' באתר 'אלכום המשפחות'.

90 בנה הבכור של לאה, שלמה אברמוביץ, נולד בשנת 1898. ביתה הבכורה של שושנה רוזין נולדה בשנת 1909.

91 בר-אדון (לעיל, הערה 5), עמ' 15.

92 הלפרין ובן-זאב סיפרו על גננות שלימדו את אימותיהם. נחמה קלס לימדה את אימה של הלפרין. ראו: ריאיון עם הלפרין

(לעיל, הערה 53). וקוצ'רסקי או קרצ'בסקי לימדה את אימו של בן-זאב. ראו: ריאיון עם בן-זאב (לעיל, הערה 53).

93 ראו למשל: לנג (לעיל, הערה 3), עמ' 101.

94 שפרה גיסין ניהלה את בית הספר לבנות בשנים 1895-1899, והחליפה אותה רוחמה רייכלון ליפשיץ. בין המורות היו

נחמה גיסין, אסתר וינדמן (קרצ'בסקי) ואידה יהודית קרניאל.

גן הילדים העברי
הראשון והגננת
אסתר שפירא, 1898
(ארכיון התמונות, יד יצחק
בן-צבי)

הראשונה הייתה אסתר שפירא, בת המושבה. היא השתלמה שלושה חודשים בעבודת הגננות בגן הילדים בבית הספר 'אוולינה דה רוטשילד' בירושלים, שהוקם שנתיים קודם לכן, ושהיה בתחילה גן דובר אנגלית.⁹⁵ הגננות שבאו אחרי שפירא היו ברובן ילדות הארץ,⁹⁶ והיו גם גננות שעלו לארץ-ישראל בגיל צעיר.⁹⁷

בגן היו ילדים שדיברו עברית בבית, ושכבואם לגן כבר ידעו את השפה, אבל מרבית הילדים למדו עברית בגן. 'השפה בגן הייתה על טהרת השפה העברית', העידה מאירה בלקינד, ילידת 1900.⁹⁸ בלקינד עצמה ידעה עברית כבואה לגן, כיוון שדיברה עברית עם אביה, אולם 'הילדים האחרים

95 אלבוים-דרור, החינוך העברי (לעיל, הערה 3), א, עמ' 159; ש' הרמתי, 'אסתר שפירא – הגננת העבריה הראשונה בארץ ישראל', הנ"ל (לעיל, הערה 34), עמ' 61-71; צ' שחורי-רובין, 'גננות עבריות בתקופת העלייה הראשונה והשנייה', דור לדור, יט (תשס"ב), עמ' 129-141. על בית הספר 'אוולינה דה רוטשילד' וחסו לשפה העברית בשנים אלה ראו: שילה (לעיל, הערה 15), עמ' 185-189.

96 כמו שפרה קומרוב-מילוסלבסקי, רבקה הורוויץ ורחל מרחוביץ-הימן. חלקן נולדו במושבה, למשל לאה ארבל, אסתר וינדמן-קרצ'בסקי ורחל לויץ-מאירוביץ, ואחרות הגיעו בגיל צעיר, כמו שולמית פנחסוביץ ודינה שמעוני-פפרמייסטר.

97 כמו קוצ'רסקי ונחמה קלס.

98 ריאיון עם בלקינד (לעיל, הערה 53). עדויות נוספות ראו: ריאיון עם אברמוביץ (לעיל, הערה 43); ריאיון עם יהודה ציגלרויט, יליד 1899, מראיון ע' אובל, אמר"ל, קלטת 72א; ריאיון עם לויטה (לעיל, הערה 43).

מעוטם ידעו עברית.⁹⁹ היימן רוזין, יליד 1894, סיפר שעם הוריו דיבר יידיש, ואילו עברית למד בגן.¹⁰⁰ גם שנים אחדות מאוחר יותר למדו מרבית הילדים עברית בגן ולא בבית. 'כל פעילותנו בגן-הילדים נעשתה בעברית: ההרבקות, הציורים, ההתעמלות, הריקודים, השירה – הכל על טהרת העברית [...] היה זה חידוש חשוב באותם הימים. שכן, תושבי ראשון-לציון דיברו בכתיהם בשפות שונות, איש איש בשפת ארץ מוצאו [...] אולם העברית הפכה לשפת הדיבור הטבעית והיום-יומית, המשותפת לכל בני הדור הצעיר בראשון-לציון, בזכות לימודם בגן-הילדים'.¹⁰¹

גן הילדים הראשון הפך למקום השתלמות לגננות עבריות – 'היה זה בית המדרש לגננות הראשון בארץ-ישראל'.¹⁰² שלוש נערות השתלמו כגננות אצל שפירא: יהודית אייזנברג (לימים הררי) מרחובות, לאה מזי"א מעקרון ואלישבע גיסיין מפתח תקווה.¹⁰³ הגננת רחל ניימן-נאמן סיפרה שהעברית של שפירא הייתה 'מדויקת וצחה', ועל תרומתה המכרעת כתבה: 'נהיה ישרים וכנים ונגיד את האמת, שאילו לא הייתה קמה אסתר שפירא מראשון-לציון ופותחת את הגן העברי הראשון בארץ ובעולם, הרי אנו וכל אלפי הגננות והפקחות והנלוים אליהן, לא היינו זוכות לחנך דורות בשפה העברית'.¹⁰⁴ את חלקו המהותי של הגן ביצירת הדור הראשון של דוברי העברית נדגים להלן.

**„גן הילדים העברי”
מבקש משרתת יודעת
לדבר עם הילדים בעברית.**

מודעה מתוך
עיתונות התקופה

4. 'בינינו הילדים לא ידענו שפה אחרת': ילדי הגן לעומת ילדי בית הספר

מאמציהם של אנשי העלייה הראשונה להחיות את העברית כלשון הדיבור היום-יומית החלו להניב פירות בסוף המאה התשע עשרה, בקרב ילדי הגן. ילדים אלה, ילידי 1893 ואילך, הם דוברי העברית הילידים הראשונים, והיה להם תפקיד מרכזי בעיצוב אופי הדיבור והמבטא העבריים החדשים, והם גם אלה אשר לימים נאבקו על הבטחת המשך קיומה של העברית כשפת חייהם הבוגרים.

החינוך העברי בבית הספר ידע עליות ומורדות והיו לו מתנגדים רבים.¹⁰⁵ קשות במיוחד היו השנים הראשונות של המאה העשרים, על רקע ההצעה להעתיק את הבית היהודי הלאומי לאוגנדה.¹⁰⁶ מיכל פוחצ'בסקי סיפר כי אחרי משבר אוגנדה החל הדיבור העברי לצבור תאוצה: 'אחרי מפלת אוגנדה

99 ריאיון עם בלקינד (שם).

100 ריאיון עם רוזין (לעיל, הערה 66). רות לויטה, 'ילדת 1903', סיפרה שגם בתקופתה היו הרבה ילדים שדיברו רק יידיש עם ההורים ובכל זאת הילדים דיברו עברית כמוה, ונתנה כדוגמה את רבקה הלל הירשפלד (ילדת 1908). ריאיון עם לויטה (לעיל, הערה 43).

101 ל' סגל-ז'מסון וא' נאור, 'ילדות בראשון לציון (1910-1920)', תל אביב תשמ"ד, עמ' 21. גם אברמוביץ, יליד 1898, העיד כי הכניסה לגן הייתה בגיל ארבע, וכי בגן 'הכול היה בעברית'. ראו: ריאיון עם אברמוביץ (לעיל, הערה 43).

102 ג' ברגסון, הפעמון מצלצל והפסקה אין, תל אביב תש"ס, עמ' 26; מובא על פי: שחורירובין (לעיל, הערה 95), עמ' 136. 103 שחורירובין (שם), עמ' 120, 136.

104 ר' נאמן, יומנה של גננת ותיקה, תל אביב תש"ך, עמ' 41; מובא על פי: שחורירובין (שם), עמ' 139.

105 אלבוים-דרור, החינוך העברי (לעיל, הערה 3), א, עמ' 163-167.

106 יורילוביץ (לעיל, הערה 26), עמ' 211; אלבוים-דרור, החינוך העברי (שם), עמ' 161-157; ספוניק (לעיל, הערה 9), עמ' 41-63. על יחסו האוהד של אליעזר בן-יהודה להצעה להעביר את הבית הלאומי היהודי לאוגנדה ראו: לנג (לעיל, הערה 56), ב, עמ' 459.

הרימו ראש קומץ השמנדריקים,¹⁰⁷ בצרו את עמדתם, וכבשו עמדה אחרי עמדה. בתים רבים התחילו לדבר עברית, ומורים אידיאולוגים כיוסף ויתקין ודְּכָתְהוּ |ושכמותו| באו לחזק את מערכותינו'. לעומת המשברים בבית הספר, לא ידוע על תהפוכות דומות בגן הילדים, אולי משום שנחשב יוקרתי פחות מבית הספר.

ילדי הגן דיברו ביניהם עברית מרגע שנוסד הגן, ורמת העברית שלהם עלתה על זו של מי שרכשו את השפה רק בבית הספר. אברהם שמואל הירשברג, שביקר בגן בראשון לציון בשנת תר"ס (1900 בקירוב), סיפר: 'בקרתי את בית-הספר. בחנתי את התלמידים ומצאתי את מעמד ידיעותיהם רע. לעומת זאת שבעתי רצון מאד מגן-הילדים. שמעתי בו ילדים וילדות בני ארבע וחמש משיבים בעברית על השאלות אשר הצעתי לפנייהם, וגם שמעתי אותם מנעימים לפני שירי ילדים אחדים. ביחוד התענגתי מאד להתבונן אל תנועות גופיהם המכוונות לשיחותיהם ולתוכן שיריהם'.¹⁰⁸ בית הספר לימד וטיפח את העברית הגבוהה ואת לימוד הדקדוק, ואילו הגן תרם באופן ישיר לדיבור העברי. הילדים והילדות דיברו עברית לא רק בגן אלא גם במצבים בלתי פורמליים עם אחיהם ואחיותיהם ועם חבריהם וחברותיהם מהמושבה ומחוצה לה. ניתן להבחין בין ילדים שהיו צעירים מספיק כדי ללכת לגן ולכן דיברו עברית, לבין אחיהם הבוגרים, שלא הלכו לגן.

מיכל פוחצ'בסקי סיפר שבניגוד לבנו עשהאל, יליד 1893, בתו אפרת, ילידת 1898, לא שמעה אף צלצול שפה אחרת זולת עברית; 'בזמנה כבר דברו כל ילדי בית-הספר אך ורק עברית, אפילו ברחוב'.¹⁰⁹ מהראיונות עם ילדי סוף המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים עולה שהם – שלא כילידי ראשית שנות התשעים של המאה התשע עשרה, שלא דיברו ביניהם עברית¹¹⁰ – דיברו אלה עם אלה רק עברית,¹¹¹ בין שידעו עברית מהבית ובין שרכשו אותה בגן הילדים. צילה שוהם, ילידת 1894, סיפרה שדיברה עברית עם אחיה אבשלום ושושנה וכן עם חברים ממשפחות דוברות עברית אחרות – הבנים לבית יודילוביץ וזרובבל חביב (לובמן).¹¹² בעוד שצילה וזרובבל ידעו עברית

107 בספר רשום 'שלומניקים', ומוסבר שבכתב-היד המקורי רשום 'שמנדריקים', אך מהמשך הסיקו העורכים שזו פליטת קולמוס. ראו: פוחצ'בסקי (לעיל, הערה 56), עמ' 271. לדעתנו לא הייתה זו טעות בכתב-היד: שמנדריקים היה כינוי גנאי לדוברי העברית הקנאים. במכתב אל יודילוביץ כתבה חמדה בן-יהודה: 'האם שכח דוד יודילוביץ כי לאותם הקנאים לעברית כמושבה ראשון לציון קראו בשם שמנדריק' (הארכיון הציוני המרכזי |אצ"מ|, A192/8/74-75; מובא על פי: גרפי |לעיל, הערה 3|, עמ' 26). פוחצ'בסקי השתמש בכינוי בצנינות.

108 א"ש הירשברג, בארץ המזרח, ירושלים תשל"ז (וילנה תר"ע), עמ' 186-187; מובא על פי: ז' שביט, 'ילדים כנושאי מהפכת הדיבור העברי', י' דר, ט' קוגמן וי' שטיימן (עורכות), ילדים בראש המחנה: ילדות ונעורים בעתות משבר ותמורה חברתית, תל אביב תשע"א, עמ' 28.

109 פוחצ'בסקי (לעיל, הערה 56), עמ' 262.

110 כך העידה ויגורסקי, ילידת 1890. ראו: ריאיון עם ויגורסקי (לעיל, הערה 42). למרבה הצער אין כמעט עדויות של ילדי ראשית שנות התשעים.

111 כך עולה מעדויות של ילדי 1898: ריאיון עם בלקינד ובלקינד (לעיל, הערה 57); ריאיון עם אברמוביץ (לעיל, הערה 43). כך עולה גם מעדויותיהם של ילדי 1900: ריאיון עם בלקינד ובלקינד (שם); ריאיון עם טרכטנברג (לעיל, הערה 53); ריאיון עם בן-זאב (לעיל, הערה 53); ריאיון עם בלקינד (לעיל, הערה 53); וראו גם עדותה של ראם, ילידת 1902: 'עם האחים והאחיות דיברתי עברית. שפת הילדים הייתה עברית אפילו בבית [...] |על החברות|: דיברנו אך ורק עברית החל מכיתה א' וגם בגן' (ריאיון עם ראם |לעיל, הערה 43).

112 ריאיון עם שוהם (לעיל, הערה 53). ראו גם: ריאיון עם לנדאו-פנחסוביץ (לעיל, הערה 43).

מהבית, היימן רוזין, שנולד כמותם בשנת 1894, דיבר עם הוריו יידיש, ועברית למד בגן. גם הוא העיד: 'השפה שלי עם החברים הייתה תמיד עברית'¹¹³. הילדים העבריים קיימו קשרים גם מחוץ למושבה, עם ילדי משפחת בן-יהודה ומשפחות אחרות.¹¹⁴ מיכל פוחצ'בסקי העיד כי 'השפה כל כך התחבבה על הילדים עד שרוכס, כבואם הביתה, לא חפצו להכנע להוריהם ולענות להם בשפתם הבלולה'.¹¹⁵ חניכי הגן היו כאמור לדוברי עברית ילידים או כמו-ילידיים, שלא כמו הנערים הגדולים מהם שלמדו עברית רק בבית הספר. הברדל זה בא לידי ביטוי בהתארגנויות הנוער שקמו במושבה 'הצעיר העברי' ו'פרחי ציון'.

5. 'הצעיר העברי'

הנערים שרכשו את העברית רק בבית הספר זכו לחיזוק לחינוכם העברי כאשר בשנת 1904, בעיצומו של משבר אוגנדה, הגיע לראשון לציון יהודה ליב מטמן-כהן, שכמו לובמן ויודילוביץ לא הסתפק בדיבור עברי בבית הספר. היו שהתנגדו למטמן-כהן ולקנאותו לעברית, אולם הוא זכה לפי עדותו גם לשיתוף פעולה וליחס ידידותי מצד לוחמי העברית מן העלייה הראשונה 'משפחות יודילוביץ, לובמן, מאירוביץ, פוחצ'בסקי וחבריהם'.¹¹⁶ מטמן-כהן ורעייתו פניה דאגו לחינוך העברי של הצעירים שסיימו את לימודיהם, ולימדו אותם בעברית תנ"ך, דברי הימים, מתמטיקה, טבע וכיוצא באלה. מטמן-כהן נעזר בתלמידים בהוצאת העברית מחוץ לבית הספר והדריך אותם במלחמה על העברית: 'על ידי התלמידים צריכים היינו להשפיע על הבית ועל הרחוב [...] הוכרחנו לא רק להחיות את השפה כפי התלמידים כי אם גם ללמדם, כיצד להלחם בעד תחית השפה בכל מקום, גם בביתם וגם ברחוב'.¹¹⁷ קבוצה זו הקימה בשנת 1904 אגודה בשם 'הצעיר העברי', שתפקידה היה 'לחדש הפצת הדבור העברי בין הנוער, לסדר קריאות, הרצאות ונשפים, שיכניסו שוב התעוררות בין הנוער המקומי'.¹¹⁸

מטמן-כהן הזכיר בשמו רק חבר אחד באגודת 'הצעיר העברי', נעמן בלקינד.¹¹⁹ אולם באגודה היו חברות לפחות שתי נערות. מאירה בלקינד, אחותו של נעמן, כתבה בזיכרונותיה על שתי חברות באגודה – אחותה ימימה בלקינד ועדינה גינצבורג, אשתו לעתיד של נעמן.¹²⁰ שתי הנערות האלה

113 ריאיון עם רוזין (לעיל, הערה 66).

114 ריאיון עם חביבי (לעיל, הערה 85); ריאיון עם שוהם (לעיל, הערה 53). ראו גם: אבן-זהר, תקופת ההתחלה (לעיל, הערה 3), עמ' 4-13.

115 פוחצ'בסקי (לעיל, הערה 56), עמ' 262-263.

116 'מטמן-כהן, תחנת הראשונה בארץ – ראשון-לציון', יודילוביץ (לעיל, הערה 26), עמ' 211.

117 שם, עמ' 212.

118 שם, עמ' 211; 'בלקינד נעמן' באתר 'אלבום המשפחות'. על פעילות האגודה ראו: ר' הורביץ, 'ראשון לציון', השקפה, א' בטבת ותרט"ה, 9 בדצמבר 1904, עמ' 5; 'ראשון לציון', שם, ד' בשבט תרט"ה (10 בינואר 1905), עמ' 3; שב"י, 'ראשון לציון', שם, ה' באדר א' תרט"ה (10 בפברואר 1905), עמ' 5. 'הצעיר העברי' לא היה ארגון הנוער הראשון בראשון לציון. עוד קודם לכן הוקם במושבה ביוזמתו של אבשלום פיינברג מסדר נערים בשם 'נושאי דגל ציון'. ראו: אלבוים-דרור, החינוך העברי (לעיל, הערה 3), ב, עמ' 315.

119 מטמן-כהן (שם), עמ' 211.

120 ריאיון עם בלקינד (לעיל, הערה 53).

הן דוגמה לפעילות צעירות להחייאת העברית בשלב המוקדם, ועליהן נוספו פעילות צעירות רבות בוגרות גן הילדים.¹²¹

6. 'פרחי ציון'

בשנת 1908 הוקמה ביוזמתו של המורה זלמן לוי רוזין אגודת 'פרחי ציון', לצורך קליטת ילדים מניצולי פוגרום קישינוב, בין השאר באמצעות לימוד עברית.¹²² אחת ממטרות האגודה הייתה המלחמה בשפות הגלות על ידי הימנעות מדיבור בז'רגון עם 'כל אדם השומע עברית (מעט או הרבה)', ועל ידי לימוד 'השפה העבריה לכל מי שחפץ לדעתה אם אך לדבר בה או גם לכתב ולקרא בה חנם, אין כסף', ואף הייתה כוונה להוציא לאור 'עיתון' עברי לילדים.¹²³ חברי האגודה היו מעוניינים להקים סניפים באחת המושבות או בבית ספר עירוני, אך קבעו כי מרכז האגודה יישאר בראשון לציון.¹²⁴ באגודת 'פרחי ציון' היו פעילות כעשרים נערות, אך בהיסטוריוגרפיה הרשמית של ראשון לציון צוינו כפעילים רק שני נערים, ברכוכבא מאירוביץ ויפת יודילוביץ.¹²⁵ הפעילות היו ילידות 1894-1899, כלומר בוגרות המחוזים הראשונים של גן הילדים העברי.¹²⁶ חברי האגודה הצטלמו בשנת 1908 ושלחו את תמונתם לאליעזר בן-יהודה. בן-יהודה התפעל מהתמונה ומההתאגדות והדגיש את מספר הבנות בתמונה – שמונה עשרה. על התמונה חתמו בשם האגודה שלושה ילדים: ברכוכבא, יפת ומרים,¹²⁷ ששלושתם היו לא רק בוגרי הגן העברי אלא גם בני משפחות דוברות עברית.

121 עדינה גינצבורג נולדה ברוסיה בשנת 1890 והגיעה לראשון לציון בשנת 1891. כנערה כתבה בעיתון 'עולם קטן' ויעצה לילדי הגולה לקחת דוגמה מילדי ראשון לציון ולדבר עברית לא רק בבית הספר, כי אם בכל מקום, כמונו'. ראו: גרפי (לעיל, הערה 3), עמ' 39. 'ימימה בלקינד, שנולדה בגדרה בשנת 1891, גדלה והתחנכה בראשון לציון. גם בבגרותה הייתה פעילה למען העברית. לפני מלחמת העולם הראשונה הגיעה למצרים לביקור, ומשפרצה המלחמה נאלצה להישאר שם. באלכסנדריה השתתפה בייסוד בית ספר עברי לילדי המגורשים מארץ-ישראל ועבדה בו כמורה וכמדריכת נוער. בבגרותה המשיכה בפעילותה הציבורית. ראו: 'ימימה ליובין (בלקינד)', תדהר (לעיל, הערה 83), י, עמ' 3503; 'ליובין (בלקינד) ימימה' באתר 'אלבום המשפחות'.

122 ג' הורביץ, זכרונותי מראשון לציון, חיפה תשל"ג, עמ' 24. בגלוייה 13 בדצמבר 1908 סיפרה גרטלה בן-זאב לאביה על ייסוד אגודת 'פרחי ציון', אמר"ל 2 – 1/1 (5).

123 פריימן (לעיל, הערה 72), ב, ירושלים תרס"ז, עמ' 100.

124 לנג (לעיל, הערה 3), עמ' 123; 'יודילוביץ יפת' באתר 'אלבום המשפחות'. לשתי ההתאגדויות הייתה השפעה גם מחוץ לגבולות המושבה: לפי הדגם של 'הצעיר העברי' נוסד בפתח תקווה סניף לאגודת הצעירים, אשר שימש לדברי מטמן-כהן התחלה ליסוד 'הפועל הצעיר'. ראו: מטמן-כהן (לעיל, הערה 116), עמ' 213. לפי הדגם של 'פרחי ציון' הוקמה בנס ציונה אגודת 'בני יהודה'. ראו: אמר"ל, עמ' 2 – 1/1 (5).

125 פריימן (לעיל, הערה 123), עמ' 100. הבנות החתומות על הזמנה לאספה באלול תרע"ג: בן זאב גרטלה (לימים סיפרה על 'פרחי ציון' בזכרונותיה, ראו: הורביץ [לעיל, הערה 122]), ברד אסתר, גורדון רחל, זינגר חיה, כהן שרה, לובמן מרים, לוי רחל, צלליכין אסתר, רפפורט יהודית, פרשקובסקי שושנה, בן הריאל שלומית, שרה, סימנובסקי זמירה. ראו: הזמנה, ב' באלול תרע"ג, אמר"ל 2 – 1/1 (5). בגוף הזמנה הפצירו חברי הוועד הזמני של האגודה בחבריהם לבוא לאספה, וזלמן לוי רוזין הוסיף הערה שבה גם הוא ביקש שלא להתרשל ולבוא לאספה. היימן רוזין, שהיה חבר ב'פרחי ציון', הזכיר בריאיון גם את חוה טופרובסקי וצפורה הורביץ. ראו: ריאיון עם רוזין (לעיל, הערה 66). חברות נוספות: לאה גרינבלט, חנה רוזין, שרה כלחויניבניץ, זיגה הנה, רחל ארבר. ראו: שמות החברים באגודת 'פרחי ציון' (ללא תאריך), אצ"מ, A192/43.

126 'גיסין (זינגר) חנה', 'הורביץ (בן זאב) גרטלה', 'הלפרין (סימנובסקי) זמירה', 'כהן שרה', 'לאונר (צלליכין) אסתר', 'מאירוביץ (לוי) רחל', 'מבורך (גורדון) רחל', 'פרשקובסקי שושנה', 'קיפניס (לובמן) מרים', 'רבינוביץ (ברד) אסתר עיטא', 'רוזין חנה', 'שוחט (גרינבלט) לאה', 'שילוני (רפפורט) יהודית' באתר 'אלבום המשפחות'.

127 'פרחי ציון', הצבי, כ"ח בטבת (תרס"ט), 21 בינואר 1909, עמ' 3.

אגודת 'פּרַחֵי צִיּוֹן',
ראשון לציון, 1908
(גלויה בהוצאת מ' פכטר
ושות', קהיר ויפו)

לאחר הפסקה בפעילות חזרה אגודת 'פּרַחֵי צִיּוֹן' לפעול בשנת 1913.¹²⁸ מרים לובמן (לימים קיפניס) הייתה מהפעילות המרכזיות באגודה בשני הגלגולים. במכתב אל ישבעם יודילוביץ כתבה לובמן כי 'אגודתנו החלה להתפתח', וסיפרה על תהלוכה שערכו חברי האגודה עם דגלים ולפידים, ושמכל הצדדים מחאו להם כף וקראו: 'הנה אגודת "פּרַחֵי צִיּוֹן"'. לובמן כתבה גם על גיוס כספים לקניית ספרים לעניים, וש'אחדות מהאגדה נותנות שיעורים וגם אני בניהם'.¹²⁹ היא כתבה 'אחדות' ולא 'אחדים', אולם פעילות הנערות לא התמצתה במתן שיעורים או בפעילות אחרת מאחורי הקלעים. בתקופה מסוימת היו כל חברות הוועד בנות: אסתר צלליכין כיהנה כיושבת ראש האגודה, ואיתה בוועד היו מרים לובמן, חיה זינגר, רחל ארבר, חנה רוזין ולאה גרינבלט.¹³⁰

7. תחושת גאווה והתנשאות של דוברי העברית

תחושת ייחוד ולפעמים אף גאווה והתנשאות ליוו את הדיבור העברי מראשיתו. כבר בתקופת העלייה הראשונה סימן הדיבור העברי, כפרט בהברה הספרדית, בעיני הילדים העבריים השתייכות לקבוצה, והדיבור בלעז – חוסר שייכות. כך סומנו כלא שייכים הילדים החדשים שלא דיברו עברית או שדיברו לשון מעורבת, וכן ילדי תלמוד התורה והמבוגרים שלא דיברו עברית או שדיברו בהברה אשכנזית. בראשית המאה העשרים לא רק ילדים אחדים דיברו ביניהם עברית, אלא זה היה הכלל, וילדים שלא ידעו עברית חשו מבודדים. יהודית טרכטנברג, ילידת 1900, העידה שכאשר הגיעה למושבה בגיל

¹²⁸ לא ידוע כמה זמן נמשכה ההפסקה.

¹²⁹ לובמן אל יודילוביץ (תאריך לא ברור), אצ"מ, A192/43.

¹³⁰ מצטרפים חדשים וחלוקת תפקידים באגודת 'פּרַחֵי צִיּוֹן', כ"ח בטבת תרע"ד (26 בינואר 1914), אצ"מ, A192/43.

שש דיברה יידיש, ועובדה זו בודדה אותה מחברת הילדים. המורה רוזין אמר לה: 'אני מרחם עלייך, את בודדה בין הילדים. אחרי הלימודים בואי אליי, אני אלמד אותך עברית'.¹³¹ על נקודת מבטם של דוברי העברית העידה צילה שוהם: 'היינו צוחקים מילדים חדשים שדיברו יידיש ועברית'.¹³² חלק מן הילדים העבריים הפגינו התנשאות כלפי ילדי תלמוד התורה. יהודה ציגלרוביט סיפר: 'תלמידי בית-הספר קראו לנו חדר יינגל, "ילדי חדר", שזה היה מעין כינוי גנאי למרות שלמדנו אותם מקצועות ובאותה רמה. מבחינה חברתית נראה היה להם שהם עולים עלינו'.¹³³ רות לויטה חיזקה את עדותו: 'היינו לוועגים להם. כשרכנו היינו מחקים את דרך הלמידה שלהם עברי טייטש עברית בתרגום ליידיש'.¹³⁴ מנגד טענו שלמה אברמוביץ ואפרת בן-כהן-פוחצ'בסקי כי דוברי העברית לא חשו גאווה או עלינות. 'לא ידענו מה זה להתגאות, עד מלחמת השפות', סיפרה פוחצ'בסקי, 'אנחנו דיברנו עברית וראינו זאת כדבר טבעי'.¹³⁵

רות לויטה סיפרה שהילדים לעגו למייסד פריימן, שלא דיבר עברית אלא 'יידיש משונה כזאת ורשאית'. "יאך יאך" איך היינו צוחקים ממנו'. גם יעקב לובמן, יליד 1890, סיפר שנאומיו של יושב ראש ועד המושבה בז'דגון ובהיגוי ורשאי צרמו 'באוזנינו הילדים שחונכו כבר בעברית'.¹³⁶ לויטה העידה שברחוב לא ענו היא ואחיה לאימה בגרמנית, כי התכיישו לדבר בחוץ שפה זרה.¹³⁷ היו ילדים שהתכיישו לא רק בלשונות לעז אלא גם בעברית שדיברו האימהות. מאירה בלקינד העידה כי דיברה עם אימה יידיש אף שזו ידעה עברית: 'אמא הבינה עברית, אבל לא היה נוח לדבר אתה עברית'.¹³⁸ וצילה שוהם סיפרה: 'אמי רצתה לדבר איתי עברית, אבל אני לא רציתי לדבר אתה, כי היא דיברה בהברה אשכנזית "עברוס אשכנזים" [...] לא רציתי שיצחקו ממני'.¹³⁹ המעבר מהברה אשכנזית להברה ספרדית היה אחד הגורמים שהפריעו בתקשורת העברית הבין-דורית.

8. גיבוש הדיבור בהברה ספרדית

החייאת דיבור העברית כשפה לאומית חייבה את חלוצי הדיבור להכריע באשר להברה שתאחד את דוברי השפה. שאלה זו לא עלתה קודם לכן, בתקופת ההשכלה, מפני שרוב העיסוק הלשוני התמקד אז בקריאה ובכתיבה, ולביצועים הפונטיים של הטקסטים, למשל בתפילה ובקריאה בתורה, הייתה מסורת הגייה יציבה בכל קהילה. נראה שכבר בשלהי תקופת העלייה הראשונה נחשב הדיבור בהברה הספרדית בארץ-ישראל בכלל ובראשון לציון בפרט ליוקרתי ולמועדף.¹⁴⁰ השערותנו היא שלגן

131 ריאיון עם טרכטנברג (לעיל, הערה 53).

132 ריאיון עם שוהם (לעיל, הערה 53).

133 ריאיון עם ציגלרוביט (לעיל, הערה 98). ציגלרוביט סיפר ששפת הלימוד בחדר שונתה מידיש לעברית (ספרדית) בסביבות 1910-1911.

134 ריאיון עם לויטה (לעיל, הערה 43).

135 ריאיון עם אברמוביץ (לעיל, הערה 43); ריאיון עם בן-כהן (לעיל, הערה 53).

136 'לובמן, זכרונות יעקב לובמן', אמר"ל, 18 - 3, עמ' 22.

137 ריאיון עם לויטה (לעיל, הערה 43).

138 ריאיון עם בלקינד (לעיל, הערה 53).

139 ריאיון עם שוהם (לעיל, הערה 53).

140 דיון מאלף בסיבות האידיאולוגיות להעדפת המבטא הספרדי ראו: סגל (לעיל, הערה 7).

הילדים היה חלק גדול בכך. הסממן הכולט ביותר למעבר מעברית כשפת הקודש והגלות לעברית כשפה לאומית מדוברת היה הדיבור בהברה ספרדית, והוא שימש ככרטיס כניסה למועדון העבריות החדשה. במקביל הפכה ההברה האשכנזית למושא ללעג, והבחינה בין צעירים למבוגרים.¹⁴¹ יוסף קלוזנר ציין את חילופי ההברה כאחד הגורמים 'לאי התפשטותו של הדיבור העברי בין הזקנים, שביניהם נכללו גם אנשים מבני 30 ומעלה [...] לדבר אשכנזית אי אפשר עתה בארץ ישראל – שהרי הילדים חושבים דיבור כזה לדיבור מוטעה, ובכן אין "זקנים" אלה מדברים עברית'.¹⁴²

המעבר להברה הספרדית התרחש במקומות שונים בארץ-ישראל ומחוצה לה בזמנים שונים. אף כי לא ניתן לתארך במדויק את השלמת המעבר בראשון לציון, נראה כי כבר בראשית המאה העשרים הייתה ההברה הספרדית ההברה היוקרתית במושבה. בשנת 1892 הועלה במושבה החיזיון (מחזה) 'חשמונאים' בהברה אשכנזית.¹⁴³ כשלוש שנים לאחר מכן אימצו בני המושבה את הנוסח הספרדי בתפילה.¹⁴⁴ באספת המורים שהתקיימה בשנת 1896, בהשתתפות מורים מכל היישוב היהודי החדש, הוחלט כי בבתי הספר האשכנזיים ילמדו בשנתיים הראשונות בהברה אשכנזית, ולאחר מכן גם בהברה הספרדית, 'למען ידעו שתייהן, ולהיפך בבתי הספר הספרדיים'.¹⁴⁵ האם התממשה החלטה זו בראשון לציון? על פי עדות שפורסמה בעיתון 'המליץ' בשנת 1898 לימדו אז בבית הספר בראשון לציון בהברה אשכנזית.¹⁴⁶ יודילוביץ העיד כי היו ויכוחים על ההברה הרצויה בגן הילדים.¹⁴⁷ אין בידינו עדויות שההברה הספרדית הונהגה בגן הילדים כבר בראשית דרכו, אבל להערכתנו ייתכן מאוד שאכן כך היה.

יעקב לובמן, יליד 1890, ציין לחיוב את ההברה הספרדית של המורה מרדכי זינגר, יליד חברון.¹⁴⁸ ניתן ללמוד מכך שבתקופה המוקדמת הייתה הברה זו יוצאת דופן בדור המבוגר. צילה שוהם, ילידת 1894, סיפרה שאימה דיברה בהברה אשכנזית.¹⁴⁹ עדותה מלמדת על הפער שנוצר בין דור הילידים להוריהם, ושההברה הספרדית נחשבה להברה היוקרתית, והאשכנזית – לגלותית ולמביכה.¹⁵⁰

141 קלוזנר למשל סיפר כי בשנת 1912 לעגו תלמידי הגימנסיה למבטא שלו. ראו: גרפי (לעיל, הערה 3), עמ' 62.
142 שם.

143 אף שמרדכי לובמן סבר אז כי 'היתרון להברת הספרדים על האשכנזים'. ראו: 'לובמן-חביב, מרדכי לובמן ז"ל: האיש ופעלו: ליקוטים מזיכרונותיו מכתביו ומאמריו, תל אביב תשכ"ח, עמ' 104-105.

144 לנג (לעיל, הערה 3), עמ' 114, ובדבריו שם הסתמך על פריימן תרע"ג (לעיל, הערה 72), עמ' 37. רות לויטה, ילידת 1903, סיפרה: 'לפני לכתנו לבית הספר באנו לבית רוזין ושם התפללנו ואמרנו "מודה אני" ו"אדון עולם" בהברה ספרדית' (ריאיון עם לויטה ולעיל, הערה 43).

145 פרוטוקול אספת המורים השביעית, דרויאנוב ולסקוב (לעיל, הערה 47), ג: 1885, תל אביב תשמ"ד, עמ' 1006-1007; מובא על פי: גרפי (לעיל, הערה 3), עמ' 61.

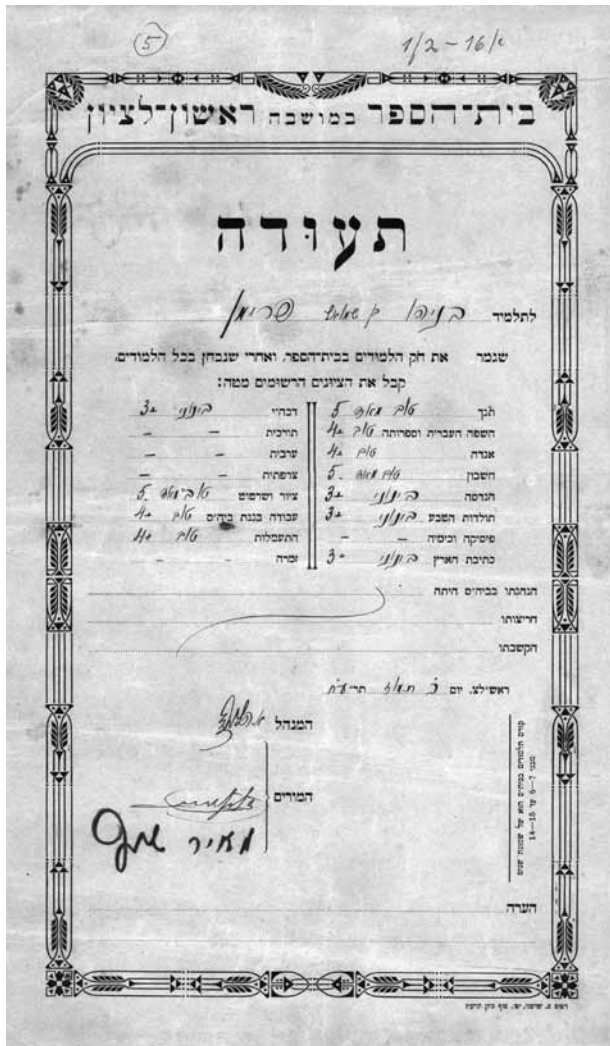
146 הכותב חתם כ'מורה חדש בארץ ישראל', ולדברי עופר היה זה שמחה חיים וילקומיץ. ראו: 'י' עופר, "אם ידברו הבנים ספרדית, לא יבין איש שפת בנו ובתו!": המאבק על מבטא העברית המתחדשת בארץ ישראל', עת-מול, 214 (טבת תשע"א), עמ' 9-10.

147 יודילוביץ (לעיל, הערה 26), עמ' 201.

148 'שפתו, עברית בהברה ספרדית, היתה ברורה וקולו שקט ומוזיקלי' (לובמן ולעיל, הערה 143), עמ' 11.

149 ריאיון עם שוהם (לעיל, הערה 53).

150 צילה שוהם סיפרה שהיחסים בינה לבין מי שהיה אחר כך בעלה נרקמו בעברית, ושהיא לימדה אותו לדבר במבטא ספרדי. ראו: ריאיון עם שוהם (שם). אומנם מדובר פה באדם צעיר יחסית ובתקופה מאוחרת יחסית, אבל הדבר היה בסנקט פטרבורג ולא בארץ.

בניהו פריימן, יליד 1902, סיפר שהפעולות בבית העם היו רק בעברית ספרדית, וכי הוא וחבריו מעולם לא דיברו עברית אשכנזית, אך ציין שאולי בתלמוד התורה דיברו עברית אשכנזית.¹⁵¹

אנו משערות כי גן הילדים העברי השפיע לא רק על עצם החייאת הדיבור העברי במושבה אלא גם על אופי לשון הדיבור, ובכלל זה על המעבר להברה הספרדית. על תפקידן ההיסטורי של הגננות בקביעת ההברה כתב מנחם אוסישקין: 'על הגננות העבריות לדעת [...] שפתרון ההברה הוא אך ורק בידיהן [...] בית הספר היסודי והבינוני יהיו נגררים אחרי הגן; לאותה ההברה שיביאו עמם הילדים לבית הספר מוכרחים יהיו המורים להשתעבד'.¹⁵² ייתכן מאוד כי יתרון הגננות על המורים נבע לא רק מהגיל הרך של חניכי הגן, אלא גם מכך שמטען ההיסטוריה של דיבור עברי בהברה אשכנזית הכביד פחות על הנשים.¹⁵³

בשנת 1906 הציגו תלמידי בית הספר בראשון לציון מחזה בשם 'האנוסים מספרד' בהברה ספרדית, בהנחיית המורה יוסף ויתקין.¹⁵⁴ העובדה שההברה הספרדית צוינה במפורש מעידה שבשנת 1906 השימוש בה עדיין לא היה מובן מאליו.¹⁵⁵ ייתכן כי התאפשר להעלות אז הצגה בהברה ספרדית מפני שתלמידי בית הספר בשנה זו כבר היו בוגרי גן הילדים, שההברה הספרדית הייתה שגורה בפייהם עוד מימי הגן.

151 ריאיון עם פריימן (לעיל, הערה 53).

152 מ' אוסישקין, 'שאלת ההברה', ר' בנימין (עורך), ספר אוסישקין, ירושלים תרצ"ד, עמ' 189 (המאמר פורסם במקור בשנת תרע"ח); מובא על פי: גרפי (לעיל, הערה 3), עמ' 64. לאה ניימן-מוזיא, שהייתה גננת ביהו, סיפרה כי יצחק אפשטיין, שביקר בגן, ציין לחיוב את מבטאה: 'הכל נחמד. ביחוד הגית היע' והיח' והדגשת הדגש'. ראו: ל' ניימן-מוזיא, 'זכרונות מגן הילדים שלי', ארכיון החינוך יהודי, 8.35/2103; מובא על פי: שחור-ירובין (לעיל, הערה 95), עמ' 145. 153 סגל למשל הראתה שאצל המשוררות המוקדמות היה המעבר להגייה ספרדית מוקדם יותר ומובהק יותר, ומשוררות מסוימות, כגון אלישבע ורחל, התחילו למעשה את כתיבתן בהגייה הספרדית. ראו: סגל (לעיל, הערה 7).

154 'ראשון לציון', השקפה, כ"ט בניסן (תרס"ו), 24 באפריל 1906, עמ' 3; מובא על פי: לנג (לעיל, הערה 3), עמ' 114-115; גרפי (לעיל, הערה 3), עמ' 61.

155 תומכת בהערכה זו העובדה שבשנת תרס"ח פרסמה הסתדרות המורים פנייה לכל מוסדות החינוך להנהיג את 'המבטא המזרחי הצח'. ראו: אלבוים-דרור, החינוך העברי (לעיל, הערה 3), א, עמ' 222.

תעודת סיום בית הספר של התלמיד בניהו פריימן, תמוז תרע"ח (1918). בין המקצועות: 'השפה העברית וספרותה'
(ארכיון התמונות, יד יצחק בן-צבי)

9. ניצנים של סגנון דיבור ילידי

חידוש לשוני נוסף של דוברי העברית הצעירים בתקופת העלייה הראשונה הוא סגנון הדיבור. קיימות עדויות לסגנון חדש כזה, אבל בשלב הזה אלו עדויות ספורות.¹⁵⁶ יש אומנם עדויות לגילויים של בוטות לשונית מפי הילדים הראשונים בראשון לציון, אולם מאחר שההתבטאויות עצמן אינן מתועדות כלשונן קשה לייחס את הדבר לסגנון מגובש ממש. עם זאת נראה כי גילויים אלה היו הבסיס ליצירת הסגנון הצברי, שתואר בידי חוקרים שונים כאופייני לדור הפלמ"ח, ושרחל אלכויס-דרור הדגישה כי הוא התפתח מוקדם יותר, בדור הראשון של הנוער הילידי.¹⁵⁷ יעקב לובמן סיפר על ההרצאות בבית העם, שהוקם בשנת 1897: 'בהיותנו לרוב לוחמים קיצוניים לעברית, היינו נמנעים מהפנס האולם, אם המרצה דבר ז'רגון ואף פעמים אחדות היו גם נסיונות להפריע'.¹⁵⁸ זרובבל חביב (לובמן), יליד 1894, סיפר על אספה ש'פוצץ' 'לפני גיל גימנסיה' כיוון שאחד האנשים רצה לדבר יידיש: 'הייתי קצת שוכב נקרא לזה בלשון רך, קפצתי לכמה ואמרתי לא ארשה שהאספה תתנהל בלשון אחרת. כעסו עלי בייחוד אלה שלא ידעו עברית כהלכה, אבל תמכו בי המשכילים'.¹⁵⁹ תמיכת המשכילים היא חיזוק לכך שהילדים העבריים הראשונים היו פרי תכנון של ראשוני קהילת דוברי העברית במושבה.¹⁶⁰

10. בכורי התרבות העברית: בני הארץ כממשיכים וכמחדשים

בני הארץ וילידי הגולה אנשי העלייה השנייה גם יחד עמלו במרץ על יצירת תרבות חדשה שיווצר בה חיבור חדש בין המודרניות לעבריות. למרות המתחים האידיאולוגיים והתחרות בין הקבוצות, היו ביניהן הצטלכויות רבות בתפיסת העולם, בנורמות ובדפוסי ההתנהגות.¹⁶¹ בני הארץ נחלקו ביחסם לילידי הגולה. היו שהדגישו, כמו 'הגדעונים' – ארגון שהקימו בני האכירים בראשון לציון בשנת 1913 – את הילידיות המקומית, ושראו בפועלי העלייה השנייה עולים חדשים המייבאים לארץ אידיאולוגיות זרות ומסוכנות. לעומת זאת היו התלמידים ילידי הארץ פתוחים יותר לקבלת רעיונות השוויון והצדק החברתי שבהם דגלו הפועלים, ואנשי העלייה השנייה היו עבורם חלופה נועזת למסר הלאומי המתון יחסית של החינוך העברי המקומי. גם אנשי העלייה השנייה הושפעו מהתלמידים בני הארץ. כתב על כך ברוך בן-יהודה: 'הגמנסיה [ה'רצליה'] הייתה מוקד של אהבת המולדת וידעיתה

156 אהרן אהרנסון מזיכרון יעקב אומנם נולד ברומניה ועלה לארץ בגיל שש, אולם סגנונו הוא אחת העדויות הראשונות, אם לא הראשונה, לסגנון הצברי הבוטה. ראו: אלכויס-דרור, הוא הולך ובא (לעיל, הערה 3), עמ' 124.

157 אלכויס-דרור, הוא הולך ובא (שם), עמ' 109. הסגנון הצברי, שבא לידי ביטוי בלבוש, בהתנהגות ובדיבור, היה אנטייתזה לתרבות הגולה ואירופה המשכילית וקריאת תיגר עליה. הדיבור הילידי ביטא פשטות, ישירות, טבעיות, אסרטיביות, עוקצנות ויהירות, והתאפיין באנטי-אינטלקטואליות, בהימנעות מגינוני נימוס ובשימת דגש על מעשים בניגוד לדיבורים. ראו: ת' כתריאל, 'סגנון דיבור כסגנון תרבות: לדבר "דוגרי", לעשות "מוסיירה"', הנ"ל. מילות מפתח: דפוסי תרבות ותקשורת בישראל, חיפה תשנ"ט, עמ' 206-225; ע' אלמוג, הצבר: דיוקן, תל אביב תשנ"ז.

158 לובמן (לעיל, הערה 143), עמ' 21.

159 ריאיון עם חביב (לעיל, הערה 85). ברומה לכך ביפו נהגו חברי אגודת 'הרור הצעיר', שהוקמה בשנת 1908, להפריע לאירועים פומביים כגון הצגות או אספות שנערכו בשפות זרות והשתדלו להביא לידי ביטולן. ראו: ב' בן-יהודה וא' אופק (עורכים), ספורה של הגמנסיה 'הרצליה', תל אביב תש"ל, עמ' 76.

160 על תכנון התרבות ראו: אבן-זהר, תקופת ההתחלה (לעיל, הערה 3).

161 אלכויס-דרור, הוא הולך ובא (לעיל, הערה 3), עמ' 112. על שיתוף הפעולה בין אנשי העלייה הראשונה לאישים מעולי העלייה השנייה כרוגמת מטמן-כהן ובוריס שץ בהחייאת הדיבור העברי ראו גם: ספוניק (לעיל, הערה 9).

וקן של קנאות בלתי מוגבלת לתחית הלשון העברית. כאלה הושפעו רבות מבני הארץ הרבים שלמדו בגמנסיה ושמשו מופת של נער חדש, זקוף קומה, גאה ורב שרשים במולדת ובדבור העברי. עובדה זאת עתידה היתה להצמיח פרי הלולים בשנים הבאות. זרע הקנאות ללשון העברית נזרע בצבור התלמידים עוד בשחרה של הגמנסיה, עוד טרם פרץ לתוכה זרם העליה מן החוץ.¹⁶² שיתוף הפעולה בין בני הארץ לבני הגולה ביצירת תרבות חדשה הגיע לשיאו במלחמת השפות.

11. ראשון לציון ומלחמת השפות

בשנת 1913, בעקבות ידיעות שהשפה הגרמנית עתידה להיות שפת הלימוד העיקרית בטכניקום (לימים הטכניון), פרצה מלחמת השפות, שבה עמדו התלמידים בחזית, וסחפו אחריהם את המבוגרים.¹⁶³ צעירים אלה היו בעיקר אנשי העלייה השנייה, אך לצידם לחמו בני הארץ.¹⁶⁴ בגימנסיה 'הרצליה' עמדו בחוד החנית של ההנהגה הצעירה שלושה: דב הוז, משה שרתוק (שרת) וזרובבל חביב (לובמן), ילידי 1894. הוז ושרת עלו כנערים בשנת 1906, ואילו חביב נולד בראשון לציון. מקובל לומר כי תלמידי 'בית מדרש למורים העברי' בירושלים הם שהניפו את נס המרד,¹⁶⁵ אולם חביב הדגיש כי 'האזעקה הראשונה למלחמת השפות הושמעה על ידי תלמידי הגמנסיה העברית "הרצליה"'. הוא סיפר שתלמידי המחלקה השמינית כתבו תזכיר לוועד המקום של הטכניקום, והודיעו כי יארגנו את תלמידי שאר בתי הספר בארץ למלחמה על העברית. אחרי שפטרו אותם בביטול וכינו אותם 'קונדסים' הם החליטו לגייס את חבריהם הירושלמים לערוך תזכיר משותף אל חברי הוועד. שני תלמידי גימנסיה נוספים מראשון לציון שלחמו במלחמת השפות היו משה לויין ובר-כוכב מאירוביץ. השניים, חברי אגודת 'פרחי ציון', פנו אל עמיתיהם במושבה ותבעו מהם להזדהות עם מאבקם, לאסוף כסף לטובתו ולארגן במושבה אספת מחאה.¹⁶⁶

מרים לובמן, שהייתה ממנהיגות 'פרחי ציון', ושהשתתפה במאבק בראשון לציון, כתבה אל בן דודה יעקב לובמן: 'כנראה שסוף כל סוף ינצחו המתנגדים ושפתנו העברית היא שתשמש בכתלי הטכניקום'.¹⁶⁷ בשלבים מאוחרים, בשנת תרע"ד, כתבה אל אחיה זרובבל חביב (לובמן) לקושטא על תרומת 'פרחי ציון' למאבק: 'אגדתנו שבה לתחיה ופועלת פעולתיה הלאומיות על הרור הצעיר. כעת

162 בן־יהודה ואופק (לעיל, הערה 159), עמ' 69.
163 על מלחמת השפות ראו למשל: ר' סיוון, 'לפרשת מלחמת השפות', לשוננו לעם, לה, ד-ה (תשמ"ד), עמ' 99-144; אלבוים-דרור, החינוך העברי (לעיל, הערה 3), א, עמ' 309-350; מ' שילה, 'מלחמת השפות כתנועה עממית', קתדרה, 74 (טבת תשנ"ה), עמ' 87-119; לנג (לעיל, הערה 56); ר' בורשטיין, 'מלחמת השפות ובית המדרש למורים העברי', הר האולפן החדש, 100 (תשע"ג), עמ' 22-34; אורנן, בראשית (לעיל, הערה 3).

164 על הרגשת מקומם של בני העלייה השנייה גם בירושלים וגם בגימנסיה 'הרצליה' ראו: אלבוים-דרור, החינוך העברי (שם), א, עמ' 320-329.

165 שם, עמ' 320.

166 לויין ומאירוביץ, יפו, כ"ב בחשוון תרע"ד (22 בנובמבר 1913), אמר"ל, 2 - עמ' 1/1 (5); מובא על פי: לנג (לעיל, הערה 3), עמ' 123; וראו: אגדת פרחי ציון מרכז ראשון־לציון ארץ־ישראל, אצ"מ, A192/43; פרוטוקול 'אספה כללית שבה החיו את האגדה ע"פ המטרות', ב' באלול תרע"ג (4 בספטמבר 1913), אצ"מ, A192/43; 'לחברי ועד אגדת פרחי ציון שלום', יפו, כ"ב בחשוון תרע"ד, אמר"ל, 2 - עמ' 1/1 (5).

167 ט"ז בחשוון תרע"ד (16 בנובמבר 1913), אמר"ל, 1א - 3/2, תיק 21, מסמך 661.

מעסק את מוחות כלנו בשאלה בדבר הטכניקום [...] אגדתנו ערכה אספה גדולה שבה החלטנו [...] לשלח תלגרמה מעודדת לסימינר בירושלים ולעזר בכסף למורים השובתים.¹⁶⁸ במכתב אחר כתבה על אספת מחאה של המבוגרים במושבה נגד הוועד המקים של הטכניקום: 'בית העם היה מלא מפה אל פה [...] הרשם היה חזק ויפה'.¹⁶⁹ דב חביבי-לובמן כתב אל בנו זרובבל: 'מלחמת העברית בתקפה עומדת וכחות חדשים ואהדה רבה יש מכל קצות הארץ. נלחמים בעוז ובהתמכרות נלהבה. אין כל ספק שהעברית תנצח'.¹⁷⁰ וכעבור שבועיים: 'עתה חוגגים אנו את חג הנצחון שלך ונצחון הגמנסיה, ילד שעשועים של חולמים אחדים שכל כך רבו מתנגדי-הספקנים [...] פרי הלולים אתם, בכורים של התרבות העברית שלא בִּישתם את התקוות שתלו בכם והצללתם את הנסיון העברית מלעג השאננים'.¹⁷¹ המלחמה על העברית הייתה מחד גיסא מרד, ומאידך גיסא מימוש מאווייהם הכמוסים של דור לוחמי העברית הקודם. הלוחמים על העברית במלחמת השפות היו תלמידי המחזורים הראשונים של גימנסיה 'הרצליה'. הלוחמים מקרב בני ראשון לציון היו ילדי השנתונים הראשונים בגן הילדים העברי הראשון, והמנהיגים והמנהיגות צמחו במשפחות דוברות העברית הראשונות במושבה.

ה. למה איחרה להגיע ההכרה בתרומת הנשים להחייאת העברית?

1. אי ההכרה בתרומתם של אנשי העלייה הראשונה להחייאת הדיבור העברי

בהיסטוריוגרפיה של אנשי העלייה השנייה מקובלת הטענה שרק עם בואם ארצה התרחשה המהפכה הלשונית האמיתית. שלמה צמח, איש העלייה השנייה, ביקר בחריפות את מצב העברית בראשון לציון, וטען שראשוני העלייה השנייה נקלעו לאנדרלמוסיה לשונית, ושבוואם לארץ-ישראל היו בכל הארץ רק חמש משפחות דוברות עברית.¹⁷² מנהיגי העלייה השנייה, ביניהם בן-גוריון וכצנלסון, ניכסו לעצמם את ההישג של הפיכת העברית לשפת החיים, העבודה והרחוב. הם טענו כי בתקופת העלייה הראשונה נשארה העברית בין כותלי בית הספר, ושרק השימוש בה במרחבי העבודה (פרדסים, מפעלים וכו') ולא במרחבי ההשכלה הוא שהוציא אותה לרחוב.¹⁷³ ואולם כאמור אנשי העלייה הראשונה בראשון לציון הקימו קהילה שהדיבור העברי בה היה ראשוני, חינוכו דור ילידי דובר עברית, והחלו בשימוש יום-יומי בלשון מחוץ לבית הספר ולמוסדות הציבור, כלומר בבית וברחוב. מחקרים נוספים הדגישו את תרומת אנשי העלייה הראשונה,¹⁷⁴ אבל מחקרים אחרים המשיכו את

168 כ"ג בחשוון תרע"ד (23 בנובמבר 1913), אמר"ל, א 1 – 4/1, תיק 55, מסמך 1366.

169 ד' בכסלו תרע"ד (3 בדצמבר 1913), אמר"ל, א 1 – 4/1, תיק 55, מסמך 1369.

170 י"ג בכסלו תרע"ד (12 בדצמבר 1913), אמר"ל, א 1 – 4/1, תיק 55, מסמך 1372.

171 כ"ט בכסלו תרע"ד (28 בדצמבר 1913), אמר"ל, א 1 – 4/1, תיק 55, מסמך 1379.

172 ש' צמח, שנה ראשונה, תל אביב תשכ"ה, עמ' 134; מובא על פי: לנג (לעיל, הערה 3), עמ' 107-108; בר-אדון (לעיל, הערה 3), עמ' 63.

173 ראו לעיל, סעיף ג, 1.

174 אורנן, בראשית (לעיל, הערה 3); אלבוים-דרור, החינוך העברי (לעיל, הערה 3); הנ"ל, הוא הולך ובא (לעיל, הערה 3); הרמתי, ראשית החינוך (לעיל, הערה 3); הנ"ל, תחיית הדיבור (לעיל, הערה 3); שביט (לעיל, הערה 108); אבן-זהר, שיתוף הילדים (לעיל, הערה 3); גרפי (לעיל, הערה 3).

ההיסטוריוגרפיה של אנשי העלייה השנייה.¹⁷⁵ מדוע לא זכתה תרומתם של אנשי העלייה הראשונה להחייאת הדיבור העברי להכרה מלאה?

ברקע הדברים עמדה מן הסתם העוינות העמוקה ששררה בין פועלי העלייה השנייה לאיכרים המבוגרים אנשי העלייה הראשונה. נוסף על כך רבים מהרור הילידי הראשון נפטרו בגיל צעיר או עזבו את הארץ, ובדרך כלל בני הרור הזה לא הגיעו לעמדות הנהגה, ולא הם שכתבו את ההיסטוריה.¹⁷⁶ גורם נוסף הוא האידיאולוגיה החד-לשונית, שעל פיה חד-לשוניות היא קריטריון הכרחי לקביעת הצלחתה של החייאת הלשון. אומנם את ניצני אידיאולוגיה זו ניתן לזהות כבר בימי העלייה הראשונה, במעשיהם ובדבריהם של יחידים, אבל רק לאחר מכן היא הפכה לאידיאולוגיה הדומיננטית. לדעתנו האידיאולוגיה החד-לשונית הקשתה על היסטוריונים לזהות את תהליך החייאת העברית בתקופת העלייה הראשונה, משום שלא היה במתכונת חד-לשונית בלעדית. כאמור ראשון לציון היא דוגמה מובהקת להחייאת הדיבור העברי גם בהקשר לא חד-לשוני. האידיאולוגיה החד-לשונית היא למעשה חלק מתפיסת עולם כוללת, ששללה את הגלות, את היהודי הגלותי ואת לשונות הגלות ובראשן היידיש.

החיבור העמוק בין העבריות הבלעדית, החד-לשונית, לבין שלילת הגלות משתקף בדבריו של יהושע אלטרמן: 'כשרכזו רגלי על אדמת חוף יפו נדרתי שני נדרים: האחד, שלא אעלה על שפתי שום שפה זרה אלא בלשוננו העברית אדבר; והאחר, שלא אשוב עוד אל הגולה.'¹⁷⁷ השלטתה של האידיאולוגיה החד-לשונית התרחשה בקצב שונה ובזמנים שונים במגזרים שונים ובמקומות שונים, והגיעה לשיא בשנות העשרים והשלשים של המאה העשרים.¹⁷⁸ בשנים אלה התנהלה מלחמה עיקשת על בלעדיותה של העברית במרחב הציבורי, ושימוש בשפות אחרות, בעיקר בידיש, התקבל בכוז וננקטו נגדו פעולות קשות ואלימות. אף שרבים מבני 'היישוב החדש' המשיכו לדבר יידיש גם בשנות השלושים והארבעים, קיומה של היידיש ב'יישוב החדש' בשנים אלה מודחק בנרטיב העל או שהוא מושא ללעג.¹⁷⁹ אחד ממאפייני האידיאולוגיה החד-לשונית היה הכחשת הקושי הכרוך במעבר חד מלשון דיבור אחת לאחרת,¹⁸⁰ והיא נטתה לתיאור מציאות מגמתית של הצלחת השלטת הדיבור העברי. אף כי

175 בראדון (לעיל, הערה 3); הנ"ל (לעיל, הערה 5); הרשב (לעיל, הערה 3) ובעקבותיהם אחרים.

176 אלבוים-דרור, הוא הולך ובא (לעיל, הערה 3), עמ' 122.

177 גרינצוויג (לעיל, הערה 10), עמ' 409.

178 ביטוי מוקדם לאידיאולוגיה החד-לשונית בהקשר המגדרי יש בדבריו של ילין בהתכנסות הראשונה של הסתדרות המורים בזיכרון יעקב בשנת תרס"ג (1903): 'היש צורך ונחיצות ללמד את הבנות שהננו חפצים כי תישארנה בארץ ותהיינה אמהות ומחנכות ובעלות בית חרוצות – גם שפה אירופית? (ל)צורכי השכלתן תספיק להן הלשון העברית'. ראו: מ' שילה, 'נשים ומיגדר בהיסטוריוגרפיה של העלייה הראשונה', הנ"ל (לעיל, הערה 29), עמ' 28.

179 'חבר, 'מה שחייבים לשכוח': יידיש ביישוב החדש, ירושלים תשס"ה, עמ' 43; ב"צ צלביץ, '30 שנות בונדאי בארץ-ישראל', ב' מר (עורך), בונדאים: סוציאליזם ביידיש ובעברית, תל אביב 2012, עמ' 17. דוגמאות בולטות לפרקטיקה של האידיאולוגיה החד-לשונית בשנות העשרים הן התגובות הקשות על דברי ביאליק ב'פרשת היידיש' וההתנגדות העזה להקמת קתדרה ליידיש באוניברסיטה העברית. ראו: חבר (שם), עמ' 54-61. על 'גדוד מגני השפה', שבלט באידיאולוגיה החד-לשונית שלו, ראו: ע' הלמן, אור וים הקיפוח: תרבות תל אביבית בתקופת המנדט, חיפה תשס"ח, עמ' 223-230.

180 חבר (שם), עמ' 44. לעומת זאת ביאליק תיאר את החלפת לשון הדיבור כתהליך 'קשה וממאיר מאד, הכרוך ביסורים מרים ונוראים'. ראו: ח"ב ביאליק, 'שאלת הלשונות בישראל', הנ"ל, דברים שבעל-פה, א, תל אביב תרצ"ה, עמ' קמג-קמד; מובא על פי: חבר (שם), עמ' 65. ראו גם: ר' כצנלסון, 'נדודי לשון', הנ"ל, מסות ורשימות, תל אביב תש"ו, עמ' 22-29; וכן דבריו של שלמה לביא על עינויי נפש הכרוכים במעבר: חבר (שם), עמ' 44.

בסוף תקופת העלייה השנייה ניצחון הדיבור העברי עדיין היה רחוק מאוד,¹⁸¹ הכריז צמח כבר בשנת תרס"ז (1907) כי בזכות הקנאות השתלט הדיבור העברי בכל פינה ברחבי ארץ-ישראל: 'קנאות זו היא שעמדה ללשון העברית שתהא מצויה בפיות המדברים', ונשמע קול דיבורה הולך ממטולה עד קסטינה, 'וזאת האמת לאמתה'.¹⁸²

'אין בה מקום לקנאות נפרזה': החייאת הלשון העברית בראשון לציון

כאמור בראשון לציון נוצר בסוף המאה התשע עשרה דור דוברים ילידי או כמעט-ילידי, שהעברית הייתה עבורו שפת הדיבור העיקרית, בבית ומחוצה לו. על פי תוכנית הדרגתית וארוכת טווח התהוותה קהילה מאורגנת של דוברי עברית והיא הלכה והתרחבה. אומנם גם בקרב אנשי העלייה הראשונה היו קנאים, אבל הם היו יוצאים מן הכלל; ככלל לא הייתה קנאות במושבה,¹⁸³ היידיש והעברית חיו בשלום ביניהן זו בצד זו,¹⁸⁴ ואפילו בכתיבה של לוחמי העברית הגדולים נשמעו גם שפות לעז.¹⁸⁵ על פי עדויותיהם של בני דור הילידים הראשון, איש במושבה לא אמר שמוכרחים לדבר עברית,¹⁸⁶ 'זה בא מעצמו',¹⁸⁷ 'זה היה דבר טבעי'.¹⁸⁸

בשנת תר"ע (1910) ביקר בן-יהודה את לוחמי העברית במושבה על הלעז שעדיין נשמע בה.¹⁸⁹ דב חביב-לובמן השיב לו במתינות כי 'הסבלנות היא זר הדפנה של הראשונים המצטיינים והודות להמדה היפה הזאת ראשון היא הראשונה לכל דבר של קדמה והתפתחות. אין בה מקום לקנאות נפרזה'.¹⁹⁰ פריימן, ראש המושבה, הוסיף כי העברית נשמעת במושבה בכל מקום, וכי אין לבטל את מי שאינם יודעים עברית ולפלג בין הורים לבנים – 'ואדרבא, זאת התכסיס הקיצוני להכריח ולבטל את אלה שאינם יכולים ומבינים לגמגם דוקא בעברית, כל זה מחזק את ההתנגדות וזה הננו רואים כבר לצערנו אשר הצעירים מתנגדים לזקנים, בנים לאבותם בכל תוקף ועוז'.¹⁹¹ למרות ניצני ההתנגדות של הצעירים לדיבור בלעז, התפיסה הכללית במושבה בתקופה זו לא הייתה קנאית. תפיסה זו קשורה לאופייה של קהילת דיבור זו כחברה רב דורית, שלא כמו הקהילות של חלוצי העלייה השנייה בראשית דרכן. היעדר הקנאות בא לידי ביטוי גם ביחסם של אנשי המושבה לדת.¹⁹²

181 ר' בקי, 'תחיית הלשון העברית באספקלריה סטטיסטית', לשוננו כ, א (תשי"ז), עמ' 72; הרמתי, תחיית הדיבור (לעיל, הערה 3), עמ' 446; לנג (לעיל, הערה 3), עמ' 125-126; חבר (שם), עמ' 33.

182 בראדון (לעיל, הערה 3), עמ' 63.

183 ריאיון עם רוזין (לעיל, הערה 66); ריאיון עם שוהם (לעיל, הערה 53).

184 ריאיון עם בן-כהן (לעיל, הערה 53); וראו גם: ריאיון עם ראם (לעיל, הערה 43).

185 אפילו בבית יודילוביץ דיברו יידיש. ראו: ריאיון עם הלפרין (לעיל, הערה 53); ריאיון עם פריימן (לעיל, הערה 53); ריאיון עם חשובה פרנקל (בתו של יודילוביץ), ילידת 1909, מראיינת ר' גיסין, אמר"ל, קלטת 84. וכך היה גם במשפחת לובמן. ראו: ריאיון עם הלפרין (שם).

186 ריאיון עם בן-זאב (לעיל, הערה 53); ריאיון עם לנדאו-פנחסוביץ (לעיל, הערה 43).

187 ריאיון עם לנדאו-פנחסוביץ (שם).

188 ריאיון עם רוזין (לעיל, הערה 66).

189 א' בן-יהודה, 'כלימתנו!', האור, כ"א בתמוז [תר"ע, 28 ביולי 1910], עמ' 1.

190 'ענין הז'דגון: עוד תשובה לבן-יהודה', האור, ג' באב [תר"ע, 8 באוקטובר 1910], עמ' 2-3.

191 א"מ פריימן, 'היש רשות?: תשובה להא' בן-יהודה', האור, ב' באב [תר"ע, 7 באוגוסט 1910], עמ' 1-2.

192 לנג (לעיל, הערה 3), עמ' 95-96.

על ההברל האידיאולוגי-הלשוני בין פעילי העברית בעלייה הראשונה ובעלייה השנייה ניתן ללמוד גם מיחסם השונה לשפה הערבית. שני הדורות הראשונים של אנשי העלייה הראשונה שלטו, לפחות במידה מסוימת, בשפה הערבית, בעוד שלאנשי העלייה השנייה הייתה הערבית לשון זרה.¹⁹³ גישתם של אנשי העלייה הראשונה לערבית מראה שהם דגלו בסובלנות לשונית הן כלפי הלשונות שהביאו איתם מן הגולה הן כלפי אלה שנתקלו בהן בארץ-ישראל.

2. אי ההכרה בתרומתן של הנשים

נשות ראשון לציון היו שותפות מלאות לבניית קהילת דוברי העברית אך תרומתן לא הוכרה. בין הסיבות האפשריות לכך נציין שנשות המושבה מיעטו לתעד את פעילותן, ושרבות מהן פרשו מפעילות לאחר נישואיהן. שני גורמים נוספים שעשויים להסביר את ההתעלמות מתרומת הנשים להחייאת הדיבור העברי קשורים בנקודת המבט המחקרית – בתרומה שעליה מסתכלים ובאופן שבו מעריכים אותה.

ראשית, עד שנות השבעים של המאה העשרים כמעט לא נכתבה היסטוריה של נשים, והעיסוק בנשות העלייה הראשונה החל רק בשנות התשעים.¹⁹⁴ העיכוב בכתיבת היסטוריה של נשים קשור בעיכוב בכתיבת היסטוריה של חיי היום-יום, ובתפיסה המסורתית של נשים כממלאות תפקידים שוליים כביכול. בהקשר של החייאת הדיבור העברי התמקדה ההיסטוריה המסורתית בדמויות מפתח ובהצהרות בכתיבי-העת של התקופה, בעוד שתרומתן של הנשים, כאימהות, כגננות ואפילו כפעילות לשון, נחשפת רק בחקר ההיסטוריה של חיי הקהילה והיום-יום בבית ובחוץ.

שנית, הערכת תרומתן של הנשים התבססה על בחינה כמותית – השוואת מספר הדוברות והדוברים. אך בהקשר הייחודי הזה אין זה כלי הערכה מתאים. על הרקע ההיסטורי של הדרת נשים מהעברית בלטו דוברות השפה המעטות בראשית החייאת הדיבור העברי ועוררו תגובות דרמטיות מצד הסובבים אותן.¹⁹⁵ למרות מספרן הזעום, ואולי דווקא בגללו, היו חלוצות הדיבור העברי מופת לחיקוי עבור נשים וגורם מדרבן עבור גברים.

1. סיכום ומסקנות

אחד ההבדלים בין הנשים שקראו וכתבו עברית בתקופת ההשכלה לחלוצות הדיבור בראשון לציון הוא התארגנותן של חלוצות הדיבור ושיתוף הפעולה ביניהן. שלא כקודמותיהן, הן לא הסתפקו

193 ש' מורג, 'על לשון ואסתטיקה והעברית בת זמננו', מולד, 250 (תש"ס), עמ' 735-736; וראו גם: בראדון (לעיל, הערה 3), עמ' 69; וכן דבריו של קלוזנר המצוטטים אצל לנג (שם), עמ' 111.

194 ראו סקירות ספרות והפניות אצל: ד' ברנשטיין, 'חקר נשים בהיסטוריוגרפיה הישראלית: נקודות מוצא, כיוונים חדשים ותובנות שברוך', מ' שילה, ר' קרק וג' חזן-רוקם (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר, ירושלים תשס"ב, עמ' 7-25; שילה (לעיל, הערה 178).

195 למשל כשעורך 'המליץ' שמע באורסה בשנת תר"ן (1890) נאום עברי מפי אחת הצעירות, הוא בכה מרוב שמחה. ראו: קלוזנר (לעיל, הערה 9), עמ' 13-14. מנגד יש עדויות אחרות שמנדלי מוכר ספרים לא אהב לשמוע דיבור עברי בפי נשים. ראו: פרוש (לעיל, הערה 2), עמ' 224. גם פרישמן התנגד ללימוד עברית לנשים. ראו: פרוש (שם), עמ' 228-229.

ברכישת השפה לעצמן וביקשו להנחילה לנשים אחרות, בדורן ובדור הבא. התפיסה הקהילתית-לאומית של חלוצות הדיבור העברי באה לידי ביטוי בהחלטתן לקרוא לארגון שלהן על שם האם העברית הראשונה, דבורה בן-יהודה – בכך ציינו את ראשיתה של שושלת הנשים דוברות העברית בארץ-ישראל. האינטרס הלאומי, שעל פיו החייאת העברית כשפת הלאום נחשבה תנאי לפתרון בעיית היהודים, הכשיר את הופעתן של נשים דוברות עברית ואת התארגנותן. הקביעה שהשושלת התחילה בארץ-ישראל, ולא למשל עם הנשים שקראו עברית באירופה במאה התשע עשרה, תאמה את האינטרס הלאומי.

אי ההכרה בתרומת הנשים להחייאת הדיבור נבעה מאי ההכרה בתרומתם של אנשי העלייה הראשונה לתהליך זה, בשל האידיאולוגיה החד-לשונית ובשל ההתמקדות בטווח הקצר ובדור הראשון, גורמים אשר יצרו את הרושם שהדיבור העברי לא הוחיה בידי אנשי העלייה הראשונה. תרומת הנשים לא הוכרה גם בשל הגישה הכמותית, המשווה את מספר הדוברות והדוברים, ובשל ההתמקדות בפועלם של יחידים, ולא בחיי היום-יום של הקהילה. ייתכן שגורמים אלה עשויים להסביר גם את ההתעלמות הרחבה יותר מעשיית הנשים עד שנות השמונים של המאה העשרים.

ההתמקדות בנשים ובקבוצות נשים אפשרה לנו לשחזר קהילה שהדיבור העברי בה היה ראשוני, שהתאפיינה ברב לשוניות ובפתיחות לשונית. מכך אנו מסיקות כי בלעדיות לשונית איננה תנאי הכרחי להחייאת שפה. הדגשת חיי היום-יום של הקהילה הבליטה את התפקידים השוליים לכאורה שמילאו נשים כאימהות וכגננות, וגישה זו אפשרה לנו לזהות במדויק את השנתון של דוברי העברית הילידים הראשונים, הבוגרים הראשונים של גן הילדים העברי הראשון. הפער בין ילדי הגן לילדי בית הספר מדגיש את חיוניותו של החינוך לגיל הרך להחייאת הדיבור, בעברית ובשפות אחרות.

חקר חלוצות הדיבור בראשון לציון מאפשר לנו גם לסמן את תחילת כניסתן של נשים יהודיות למרחב הציבורי, כחלק מהמעבר מחברה מסורתית לחברה חילונית-לאומית. כפי שהדגישה פרוש, בנקודה זו בהיסטוריה נוצר מפגש בין האינטרס הלאומי לאינטרס הנשי, והאינטרס הלאומי חייב את כניסתן של הנשים לתחום השפה העברית. את האינטרס הנשי לרכוש שליטה בעברית ניתן לזהות על רקע הקושי הגדול של החלוצות בעליות המוקדמות להשתלב בתחומי העבודה הנחשבים: בחקלאות בתקופת העלייה השנייה ובבניין ובסלילת כבישים בתקופת העליות השלישית והרביעית.¹⁹⁶ השליטה בשפה העברית וההשתתפות בהחייאת הדיבור העברי היו מהאפיקים הבודדים – שהון סימבולי בצידם – להשתתפות במפעל הציוני ההתיישבותי. בראשון לציון נפתחו אפשרויות בפני חלוצות הדיבור העברי בזכות שליטתן בעברית ותפקידן כפעילות שפה וסוכנות שינוי בחברה החדשה, וחלקן אף היו לפעילות ציבור ולפעילות פמיניסטיות.

196 ד' ברנשטיין, אשה בארץ ישראל: השאיפה לשוויון בתקופת היישוב, תל אביב תשמ"ז; על חוות העלמות ראו: שילה (לעיל, הערה 29); א' כרמלי-חכים, שלהבת ירוקה: חנה מיזל – מפעל חיים, רמת אפעל תשס"ח; על כתיבת נשים בעלייה השנייה והשלישית ראו: ש' קשת, 'נשים כותבות בחברה החלוצית: דיאלקטיקה של תודעה כפולה', ישראל, 19-18 (תשע"ב), עמ' 99-129; על הפוליטיקה של תנועת הפועלות מול תנועת הפועלים ראו: ד' יזרעאלי, 'תנועת הפועלות בא"י מראשיתה עד 1927', קתדרה, 32 (תמוז תשמ"ד), עמ' 109-140.